

EVLIYA ÇELEBİ'NİN *SEYAHATNAME*'SİNDE DİYARBAKIR*

Prof. Dr. Ejder Okumuş
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Özet:

Diyarbakır, Osmanlı'nın en önemli şehirlerindedir. Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır, ticarî ve ekonomik açıdan merkezî konumdadır. Diyarbakır, dinî, sosyal ve kültürel açıdan da çok ilginç özellikler arz etmektedir. Osmanlı'da Diyarbakır, etnik, dinî ve mezhebî farklılıklarıyla dikkati çeken bir şehirdir. Sünniler, Aleviler, Ermeniler, Şemsiler, Süryaniler, Yezidiler vs. Diyarbakır'da birlikte yaşamışlardır. Bu çalışma, Anadolu hakkında önemli bilgiler veren ve pek çok konuda tek yerli kaynağımız olan Evliya Çelebi'nin (1611-1682) *Seyahatname*'sinde yukarıda belirtilen özellikleri ve diğer pek çok yönüyle ele alınan Diyarbakır'ı konu edinmektedir. Çalışmanın önemi, hem Diyarbakır'ın kendine özgü karakteristik yapısından hem de Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinin diğer konular gibi Diyarbakır'ı da kendine özgü ele alış biçiminden, özellikle ele aldığı yerlerdeki gündelik hayatı tasvir etmesi ve tarihî, dinî ve kültürel durumu ortaya koymasından kaynaklanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Diyarbakır, Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Osmanlı, sosyoloji.

DIYARBAKIR IN EVLIYA ÇELEBİ'S *SEYAHATNAME*

Abstract:

Diyarbakır is one of the most important cities of the Ottoman State. In the period of the Otoman State, Diyarbakır is the central position from the commercial and economic viewpoint. Diyarbakır also presents very interesting characteristics from religious, social and cultural viewpoint. Diyarbakır during the Ottoman era is a city attracting attention with ethnical and religious differences, and sect (madhab) differences. Sunnis, Alewis, Armenians, Shemsis, Sryians, Yezidis, etc. have lived together. The present study aims to try to understand Diyarbakır considered with its above mentioned characterisites and its other many aspects in Evliya Çelebi's (1611-1682) *Seyahatname* (Travel Book) which gives important informations about Anatolia and is our only domestic source regarding a lot of subjects. The importance of this study results from both Diyarbakır's own special characteristic and Evliya Çelebi's *Seyahatname*'s own special consideration way of Diyarbakır like the other subjects, especially its description way of everyday life, and historical, religious and cultural situation in the places considered by it.

Key words: Diyarbakır, Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Otoman, sociology.

Giriş:

Her ne kadar devlet memuru olsa da aslında asıl mesleği seyyahlık olan Evliya-yı Seyyah, diğer pek çok yer gibi Diyarbakır ve çevresini de görüp gezmiştir. Osmanlı Devleti'nin en önemli ve en hassas dönemlerinden 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, İstanbul-Üsküdar'dan Van'a gelmek amacıyla yola çıkmış ve şehir-i kadîm Diyarbakır'da 1655/56'da bulunmuş; şehri gezmiş, görmüş ve gördüklerini yorumlar katarak kaleme almıştır.¹Denilebilir ki, Evliya Çelebi, gezdiği diğer yerler hakkında

---

*Bu makale, 15-18 Kasım 2006 tarihleri arasında Diyarbakır'da düzenlenen 2. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu'nda aynı başlıkla sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

¹ Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Diyarbakır adı, pek çok yerde pek çok kez geçmektedir. On cildin tamamında Diyarbakır'a çeşitli konularla ilgili olarak atıflarda bulunmaktadır. *Seyahatnâme*'de Diyarbakır adının geçtiği yerleri kabaca şu şekilde belirlemek mümkündür:

1. Birinci ciltte bir yerde (1996: 61) bir kez; bir yerde (1996: 69) Çerkes İskender Paşa'nın onbeş yıl Diyarbakır mutasarrıflığı yaptıktan sonra öldüğünden bahisle bir kez; bir yerde (1996: 71) eyalet-i Diyarbekr şeklinde bir kez; bir yerde (72) her beylerbetinin ne kadar hassas olduğundan bahisle "hâss-ı Diyarbekr on iki kerre yüz bin altı yüz altmış akçadır" şeklinde bir kez; bir yerde (1996: 75) eyalet-i Diyarbekr ve Diyarbekir Divanı olarak iki kez; bir yerde (1996: 78) eyalet-i Diyarbekr ve zeamet-i kethüda-yı Diyarbekir olmak üzere iki kez; bir yerde (1996: 80) Kanun-ı Süleyman üzere her beylerbeyinin kaç kılınç olduğundan bahisle eyalet-i Diyarbakır olarak bir kez; bir yerde (1996: 86) Murat Paşa'nın Diyarbakır yakınında öldüğünden bahisle bir kez; bir yerde (1996: 90) Melek Ahmet Paşa'ya Diyarbakır eyaletinin vezaretinin ihsan olunması, Murat Han'ın Diyarbakır'a gelmesi gibi konulardan bahisle üç kez; bir yerde (1996: 92) bir kez; bir yerde (1996: 93) üç kez; bir yerde (1996: 94) Hüsrev Paşa'nın Diyarbakır valisi olup Amid'e gitmesinden bahisle bir kez; bir yerde (1996: 97) Murtaza Paşa'ya Diyarbakır'ın tevcih olunmasından, yani valilik verilmesinden bahisle bir kez; bir yerde (1996: 98) kal'a-i Diyarbekr olarak bir kez; bir yerde (1996: 114) Melek Ahmet Paşa'ya Diyarbakır eyaletinin vezaretinin ihsan olunmasından bahisle bir kez; bir yerde (1996: 115) Diyarbakır bezi şeklinde bir kez; bir yerde (1996: 115) bir kez; bir yerde (1996: 117) bir kez; bir yerde (1996: 121) Diyarbekr valisi Kara Murtaza Paşa olarak bir kez; bir yerde (1996: 139) Diyarbakırlı Halilî olarak bir kez; bir yerde (1996: 149) Diyarbakırlı olarak bir kez; bir yerde (1996: 157) Diyarbakırlı Şeyh Süleyman Efendi olarak bir kez; bir yerde (1996: 218) Melek Ahmet Paşa'ya Diyarbakır valiliğinin verilmesinden bahisle bir kez; bir yerde (1996: 258) bir kez; iki yerde (1996: 115, 280) Diyarbekir bezi olarak iki kez; bir yerde (1996: 302) Zeynizade Diyarbekirli olarak bir kez ve bir yerde (1996: 303) Diyarbekirli Karaoğlan olarak bir kez geçmektedir.
2. İkinci ciltte bir yerde (1999a: 77) bir kez; bir yerde (1999a: 105) Dicle, Fırat ve diğer nehirler bağlamında iki kez; bir yerde (1999a: 121) kutsal şehirler arasında sayılırken bir kez; bir yerde (1999a: 143) bir kez; bir yerde (1999a: 162) Diyarbakır'ın Hişam b. Abdulmelik tarafından Halep, Antep ve Maraş gibi yerler gibi fethedilmesine atfen bir kez; bir yerde (1999a: 196) Fırat nehrinden bahisle bir kez; bir yerde (1999a: 205) bir kez; bir yerde (1999a: 208) bir vesileyle bir kez ve bir yerde (1999a: 213) bir vesileyle bir kez zikredilir.
3. Üçüncü ciltte bir yerde (1999b: 29) Diyarbakır yakınında Karadağ yaylası olarak bir kez; bir yerde (1999b: 50) bir kez; bir yerde (1999b: 97) bir kez ve bir yerde (1999b: 98) bir kez; bir yerde (1999b: 100) Diyarbekr ve Kara Âmid olarak üç kez; bir yerde (1999b: 101) bir kez ve diğer bazı yerlerde, özellikle de Seyyah Sivas'dan geçip Diyarbakır'a gelerek gördüklerini anlatırken (1999b: 115, 122, 130-151, 158, 163, 165, 170, 171, 280, 290, 291, 294) çeşitli vesilelerle bir çok kez zikredilir.
4. Dördüncü cilt baştan sona Diyarbakır ve çevresini konu edinmekte ve dolayısıyla bu ciltte baştan sona kadar pek çok kez Diyarbakır'ın adı geçmektedir (2001a: 1-360). Evliya, Diyarbakır'ı asıl uzun uzun bu ciltte anlatır.
5. Beşinci ciltte de Diyarbakır genişçe ele alınır. Denilebilir ki 2-145 sayfaları (2001b) arasında bir çok kez Diyarbakır ismi zikredilir. Yine bir yerde (2001b: 170) bir kez; bir yerde (2001b: 243) diyar-ı Diyarbekr ve vilayet-i Kara Âmid olarak iki kez ve bir yerde (2001b: 269) Diyarbekir bezi şeklinde bir kez bahsedilir.

yazarken izlediği yöntemi Diyarbakır ve çevresine de uygulamakta ve oraların tarihi, idaresi, mimari durumu, dini durumu, bilginleri, sur, kale, cami, medrese, han ve hamam gibi önemli tarihi eserlerini tasvir eder, oralarda yaşayan halkın sosyal, ekonomik, dilsel, dinsel, mitolojik, folklorik, geleneksel özellikleri hakkında bilgi verir. Halk inanışları seyyahımız için son derece önemlidir. O nedenle halkın mitolojik yaklaşımları, halk dindarlığının unsurları, kerametler, halk hikayeleri vs. Evliya Çelebi'nin anlatımında önemli bir yer tutar. E. Çelebi, gördüklerini ve duyduklarını yazıp anlatırken adeta olayların içindeymiş gibi canlı bir üslup kullanır. Halkın anlattığı bazı olağanüstü şeyleri, sorgular gibi yapar, anlatanlara sorular sorar, hatta bazen anlattıklarının doğru olup olmadığını test etmek ister ve test eder de.

Esasen Evliya Çelebi, Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı "Kürdistan"a geniş çaplı geziler gerçekleştirmiştir. *Seyahatname*'nin ikinci cildinde konu edilen birinci seyahat, Kürtlerin de yoğun olarak yaşadığı yerlerin kuzey sınırlarını sadece sıyırıp geçer. Bu gezi, Evliya Çelebi'nin 1646 yılında Erzurum valisi ve baş komutan olan Defterzade Mehmed Paşa'nın yanına gümrük katibi ve baş müezzin olarak atanmasıyla başlar. Büyük gezgin, Kuzey Anadolu yoluyla Kemah ve Erzincan'dan geçerek Erzurum'a varır. 1058 yılının Şaban ayının sonunda Üsküdar'dan Şam'a yolculuk yaptıktan sonra 1059 (1649-50) yılında oradan İstanbul'a dönüşü esnasında gerçekleşen ikinci gezi, onu Şam ve Halep'ten Urfa'ya, Maraş, Kayseri, Aksaray, ve Sivas'a ve buradan Arapkir, Harput, Pertek, Palu, Genç, Kulp, Muş ve Bingöl dağlarına sürükler. Bu gezi eserin ikinci cildinde (1999b) anlatılır. Bu gezinin Diyarbakır eyaletinin

6. Altıncı ciltte bir yerde (2002: 72) "Melek Ahmet Paşa'nın Diyarbekir'den gümüş güğümler ile Murad Han'a gönderdiği Hamravat" suyundan bahisle bir kez; bir yerde (2002: 81-82) Kara Mustafa Paşa ve Melek Paşa'nın Diyarbakır'a gelmesinden ve Melek Paşa'nın Diyarbakır ve çevresindeki asilere ve Yezidilere karşı savaşından bahisle yedi kez; bir yerde (2002: 83) Melek Ahmed Paşa'dan bahsederken onun Diyarbakır eyaletine serdar-ı muazzam olması ve dört kez Diyarbakır'a vali olması hatırlatılarak iki kez; bir yerde (2002: 89) bir kez; bir yerde (2002: 199) bir kez ve bir yerde (2002: 236) bir kez zikredilir.
7. Yedinci ciltte bir yerde (2003a: 113) Diyarbekir olarak bir kez; bir yerde (2003a: 173) Ergani Demirkapusu bağlamında bir kez; bir yerde (2003a: 175) yukarıda bahsedildiği gibi Hamravat suyunun İbrahim Han'a nasip olmasından bahisle bir kez ve bir yerde (2003a: 301) Diyarbekir'in büyük şehirlerden olduğundan bahisle bir kez geçer.
8. Sekizinci ciltte bir yerde (2003b: 39) "Reyyân ibnül-Velîd melik olup kavm-i kabâbita buna Nehravis derler. Yûsuf Nebî *aleyhi's-selânnm* fir'avnı budur kim Mısır'da Aynu's-şems şehrini tahtgâh edindi ve çok çingane askeri edindi. Âhır-ı kâr Diyârbekir'de kavm-i Amâlîka'dan Ebû Kapuş Gakin ibn Kayhum pâdişâh-ı Mısır'a gelüp Mısır azîzinin veziri Bernaş nâm âsaf-ı dilâver Amâlîka'ya karşı çıkup iki asker birbirleriyle kâmil üç sene ceng-i azîm edüp nice kerre yüz bin Çingane kavmi Mısır'da helak olup bakıy-yetü's-süyûfları bu diyâr-ı Rûm'a geçdiler." denilerek bir kez; bir yerde (2003b: 40) yine Amalika kavmiyle bağlantılı olarak bir kez; para basma konusuyla ilgili olarak bir kez; bir yerde (2003b: 61) Göksun yaylağına atıfla bir kez; bir yerde (2003b: 212) bir kez; bir yerde (2003b: 245) buğday kilosuna Diyarbakır'da somar denmesinden bahisle bir kez ve bir yerde (2003b: 292) Diyarbekirli Samancızade şeklinde bir kez zikredilir.
9. Dokuzuncu ciltte bir yerde (2005a: 286) bir kez zikredilir.
10. Onuncu ciltte bir yerde (1938:44) Mervaniler bağlamında bir kez; bir yerde (1938:45) Akkoyunlularla ilgili olarak bir kez; bir yerde (1938:49) Timur bağlamında bir kez; iki yerde (1938:52, 54) Abbasiler bağlamında iki kez ve bir yerde (1938:115) bir kez zikredilir.

sınırları içindeki bir çok yeri içeren kısımları, Evliya, “Eyâlet-i Sivas’da ve Eyâlet-i Diyarbakır’de seyr etdiğimiz büleyde ve şehir ü kıl’alaları ve uyûn-ı câriyeleri ve ibretnü mâ âsâr-ı binâları vü niçe kazâ ve nevâhî ayân u beyan eder” başlığı altında (1999b: 131) zikreder ve uzun uzun anlatır. Gezginin eserinin üçüncü cildinde bir yerde (1999b: 135) “ikinci Diyarbakır’e gidişimiz” dediği yolculuk belki bu olabilir. 1065 (1655/1656) yılındaki üçüncü seyahat, dördüncü cildin büyük kısmını ve beşinci cildin ilk bölümünü kapsar. İstanbul-Van seyahati olan bu yolculukta ² Gezginimiz Diyarbakır’da uzun gözlemler yapacak kadar kalmış, gezmiş, görüşmeler yapmış ve Diyarbakır’ı yazmıştır. Seyyah, İstanbul’dan 1065 senesinde başlattığı söz konusu yolculuğunda Diyarbakır’a Malatya’dan geçerek Ergani’den sonra Başhan üzerinden girmiştir. Başhan’dan sonra Evliya, “Başhân'dan Diyârbekir'e gitdiğimiz menâzilleri beyân eder” başlığı altında Diyarbakır’a girişini anlatmaktadır.³ Çelebi, Diyarbakır’da bir süre kaldıktan sonra Mardin ve Sincar’a gider, nihayet işlerini bitirdikten sonra oradan tekrar Diyarbakır’a doğru yola çıkar (2001a: 41-54) ve Diyarbakır’a 1065 yılının 20 Receb’inde büyük bir alay ile muzaferane bir şekilde girer. Çelebi, Diyarbakır’a girerken Diyarbakır’a yakın bir yerde Diyarbakır’ın bütün seçkinlerinin kendilerini karşıladığını belirtir. Bu karşılamada seçkinler, “ol kadar sükkerî hulviyyât ve katr-ı nebât eşribeler getirdiler kim diller ile tabir olunmaz” (2001a: 54). Bu olaydan, Diyarbakır’a ilk geldiğinde oranın önde gelenleriyle tanıştığını ve iyi bir ilişki geliştirdiğini de anlamak mümkündür. Evliya ertesi gün Diyarbakır’ın seçkinleriyle vedalaştıktan sonra Van’a doğru hareket eder (2001a: 54).

² E. Çelebi’nin kendi ifadesiyle (2001a: 9) “İşbu sene 1065 târîh-i mâh-ı Cemâziyelevvelinin guresinde şehir-i Üsküdar’dan çıkup Melek Ahmed Paşa efendimizin akîbince vilâyet-i Van-ı sedd-i îmân ola şehre giderken çektiğimiz âlâm u şedâyidi ve manzûrumuz olduğu kurâ vü kasabât ve şehir ü kılâ’ ve büldânları âb u hevâsi ve bânîsi ve fâtipleri ile ayân u beyân eder.”

³ “**Başhân'dan Diyârbekir'e gitdiğimiz menâzilleri beyân eder**
(...) (...) (...) (...) (...)

Evvelâ bu mahalde paşa efendimizle vedâlaşup paşa cânib-i şarka Tercil ve Mifârîkîn sancakları üzere müteveccih oldukda bahar eyyamına karîb ol-mağile çemenzâr üzere hayme vü hargâhlar ile meks etmek iktizâ edüp Diyârbekir’de kalan otakları ve Firârî’de olan mâlile çergeler ve çadırlar almak ferman edüp du’â-ı hayrile dest-bûs edüp anlar cânib-i Tercil’e, bu hakîr Diyârbekir’e revâne olduk.

İbtidâ Başhân’dan kalkup kal’a-i Çermik yolu ile bir harabe Sakırdiken hânı sağ tarafımızda kalup hakîr on aded huddâmlarım ile cânib-i kibleye gidüp,

Menzil-i Ortahân: Diyârbekir hâkinde

..... (1.5 satır boş) .....

Andan yine kibleye (---) sâ’atde,

Menzil-i kasaba-i harâb Şerbetin: Diyârbekir hâkinde, gayet ma’mûr imiş, hâlâ iki yüz haneli ve bir câmi’li ve bir hân-ı azimli ve birkaç dükkân-ı muhtasarlı kasabacıktır. Ve bir tekye-i atîki var. Eğil beöinin pederi Kaçar Beğ anda medfûndur. İmâretinde ta’âmı âyende vü revendeye mebzuldür. Ve gayet mahallinde bina olunmuş ârâmgâh-ı kadîmdir. Cümle merhum sa’îd ü şehîd Kaçar Beğ hayrâtıdır. Ve ahâlîsi cümle müselmânlardır. Bu m mahalden (---) (...) (---) kal’ası gayet yakındır.

Andan yine kibleye Kara köprü bir musanna’ cisir-i müzeyyendir. Altından Dülhadî suyu akar. İbtidâ tulû’u (---) (---) andan nehr-i Şatt’a ır.ahil: olur. Bu mezkûr cisri ubûr edüp Kara Taşlık nam kaldırımlı râha kadem basdıkdâ *el-azametullah* bârân-ı rahmet semâdan nüzul edüp bizi eyle etdi kim, atlarımızda ve bizde can u mecal kalmayup yetmiş bin renc [ü] ana ve rih-i fena çekerek bir cây-ı menâs bulmayup (---) sâ’atde,

Evsâf-ı şehir-i Hâmid, ya’ni kal’a-i Kara Âmid belde-i müzeyyen Diyârbekir-i mehâmid
(2001a: 21)

Seyyah, Van'ı, Bitlis'i ve bölgedeki pek çok yeri görüp gezdikten sonra Van'dan Acem diyarına, Bağdad'a ve Musul'a (2001a) ve oradan da tekrar Van'a dönüş yapar. Bu yolculuğunda Bağdad'a giderken Hasankeyf, Mardin ve Diyarbakır'dan da geçer ve Diyarbakır'da on gün kalır (2001a: 327-331). Kendi ifadesiyle "Kal'a-i Diyarbekir'de Balıklı mahallesinde Osman Paşazadelerde on gün mihman olup Firari Mustafa Paşa ile sohbet-i hâslar edüp Murtaza Paşa Kethüdası Ruznameci Hüseyin Efendiden beş kise malın alup hakir dahi paşadan ihsan u in'am-ı firavanlar alup Diyarbekir'den bir asker-i pür silah ile. (...)" (2001a: 330). Bu yolculuğu bitirip Van'a dönüş yaparken Siirt'e uğrar, Siirt'i anlatır (2001b). 1066'da Van'dan Erzurum üzerinden İstanbul'a, kendi ifadesiyle İslambol'a gider. İstanbul'da tekrar Van'a Melek Ahmet Paşa'ya yetişmek üzere Sadrazam Siyavuş Paşa'nın emr-i şerifi ve hatt-ı şerif-i Padişahî ile görevlendirilir (2001b: 12). Bu seyahatinde de Van, Bitlis ve bölgenin bazı yerlerini görme imkanı elde eder. 1066'da Van Erciş'ten İstanbul'a dönüş yapar (2001b: 24 vd.).

İşte bu çalışma, Anadolu hakkında önemli bilgiler veren ve pek çok konuda tek yerli kaynağımız olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde pek çok yönüyle ele alınan Diyarbakır'ı konu edinmektedir. Çalışmanın önemi, hem Diyarbakır'ın kendine özgü karakteristik yapısından hem de Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinin diğer konular gibi Diyarbakır'ı da kendine özgü ele alış biçiminden, özellikle ele aldığı yerlerdeki gündelik hayatı tasvir etmesi ve tarihî, ekonomik, siyasî-idarî, askerî, demografik, dinî ve kültürel durumu kendine has üslubuyla ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Belirtmek gerekir ki bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'ı sosyolojinin sınırları içinde kalmamak üzere ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin tarih açısından değeri, tarih bilimi açısından kritiği, bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır.

Genel Olarak Diyarbakır

Öncelikle Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde genel olarak Diyarbakır'a baktığımızda şehrin ilk kuruluşu nedeniyle karşılaşırız. Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'ının ilk kuruluşu nedeni, Hz. Yunus Peygamber'in oraya gelişiyle ilgilidir. Eski Musul halkının Müslüman olmamasından dolayı Diyarbakır'a gelen Hz. Yunus, Diyarbakır halkının mucize istemeden Müslüman olması üzerine çok sevinmiş ve Diyarbakırlılara güzel dualarda bulunmuştur. O zamanda, Allah'ın hikmetiyle Amalak kızlarından olan yıldızı parlak bir kız melike Yunus Peygamber'e iman ederek Müslüman olmuştu. Bu melike Hz. Yunus'un öğretimiyle Diyarbakır'ı sert kara taştan Fis Kayası'nda inşa etmişti. İşte bu kızın adıyla ilintili olarak orası Diyar-ı Bıkr, yani *Kız Şehri* olmuştur. Rum tarihçileri ise bütün duvar ve kapıları sert kara taştan olduğu için *Kara Âmid* derler.

Kısaca Seyyahımıza göre Diyarbakır'ın yönetimi devletten devlete geçer ve Enuşirvan'dan sonra da Ermenilerin elinde çok bayındır olduğu için tarihçiler onu Ermeni ilinden sayarlar.

Hz. Muhammed'in Medine'ye Hicret'inden on yıl sonra ise Hz. Ebu Bekir'in hilafeti sırasında Diyarbakır, Halid tarafından Ermeni kayserlerinin elinden alınır.

Ondan sonra yine Ermeni kâfirleri Amid'i işgal eder ve ona yetmiş yıl sahip olurlar.

Nihayet Kürdistan'da Abbasoğullarından Sultan Evhadullah oğlu Sinan, şehri yedi ay kuşattıktan sonra yedi şartla teslim alır. Bu sultan ve onun soyundan gelenler Diyarbakır'a hâkim olur.

Sultan I. Selim döneminde Bıyıklı Mehmet Paşa eliyle, Molla İdris yardımıyla Diyarbakır Osmanlıların eline geçer (2001a: 21-22; 2003c: 244-248).⁴

⁴ Evliya Çelebi'nin kendi diliyle Diyarbakır, tarihsel olarak şöyle anlatılmaktadır (2001a: 21-22):

**Evsâf-ı şehr-i Hâmid, ya'ni
kal'a-i Kara Âmid belde-i müzeyyen
Diyârbekr-i mehâmid**

Sebeb-i tesmiyesiçün nice bin güne kıl ü kâl tahrîr etmişler, amma ibtidâ sebeb-i binası: Hazret-i Yûnus Nebî *aleyhisselâm* Musul-ı atıkde sakin olup ol diyarların halkını dine da'vet edüp asla bir fered-i âferideden bir kimesne îmâna gelmediklerinden gayet müte'ellim olup Musul halkına beddua edüp eski Musul harâb oldu.

Andan Diyârbekr'e geldikde ahâlîsi mu'cize istemeden cümlesi İslâm ile müşerref olduklarından Yûnus Nebî *aleyhisselâm* mahzûz olup "İliniz vilâyetiniz ma'mûr u abadan ve halkınız dâ'imâ mesrur [u] şâdân olup cümle evlâd u iyâlleriniz mu'ammer ü mu'ammere olup necîb ü reşîd olalar!" deyü du'â-ı hayr edüp Fıs kayası nâm mahalde bir gâr-ı yetimân içre yedi yıl sakin oldu.

Hikmet-i Huda ol asırda bir duhter-i pâkîze-ahter melîke var idi kim Amalâk kızlarından idi. Yûnus Nebî'ye îmân getirüp müslime oldu. Ve gayet zengine idi kim nice bin kenz-i Karun'a ve dahme-i Efrâsiyâb'a mâlike idi. Hazret-i Yûnusun ta'lîmîle ol melîke bu Diyârbekr'i siyah seng-i haradan Fıs kayası'nda bina etdiğiçün ol kızın nâmile müsemmâ olup müverrih-i Acem "Diyar-; Bıkr" derler, ya'nî "Kız şehri"dir, amma müverrihân-ı Rûm-ı zev'l-mefhûm cümle der-i dîvan seng-i hara (---) (---) olmağile "Kara Âmid" derler Ve defterhâne-i pâdişâhîde eyle tahrîr olunmuştur.

Netice-i meram nice bin devletden devlete itikâl edüp Enûşîrvân'dan sonra Ermen tâ'ifesi destinde gayet ammâr olduğuçün müverrihler vilâ'ei-; Ermen'den add ederler.

Ba'dehû sene 10 hicret-i nebeviyyeden sonra Hazret-i Ebâbekr-i Sıddîk hilâfetinde Hazret-i Halid yetmiş bin aded askere serdâr-ı mu'azzam olup bu Diyârbekr'i dest-i Kayâsıra Ermenîlerinden darb-ı tîğ ile fetlî ederken nice bir küffâr salâbet-i cüyûş-ı müvahhidîn havfindan kendüleri içkal'adan aşâğı atup Fıs kayası üzre düşüp cümle pare pare olup hamd-i Huda kal'a-ı Diyârbekir feth oldu.

Ba'dehû yine Ermen küffârı istilâ edüp yetmiş sene Âmid'e mâlik oldular. Âhir Kürdistân'da Âl-i Abbâsiyân'dan Sultân Evhadullah oğlu Sultân (---) (---) Diyârbekir üzre deryâ-misâl asker ile gelüp kâmil yedi ay muhasara edüp derûn-ı kal'ada mütehasın olan keferê vü fecere kaht-ı galadan âmân deyüp kal'ayı (---) (---) (---) Sultân'a yedi şart üzre teslim eldiler. Şarl-ı evveleri, ahd-i Ömer üzre birer altun cizye vereler.

Şart-ı sâni, derûn-ı kal'ada deyrleri münhedim olmaya.

Şart-ı sâlis, papas u bitrîk ve kissîs ü ruhbanları haraç vermeyeler.

Şart-ı râbi, tüccarları müselmânlar gibi gümrük öşrü vereler.

Şart-ı hamîş, derûn-ı kal'ada hanelerinde sakin olalar.

Şart-ı sâdis, maşâd-ı kadîmlerinde lâşe-i murdarların defn edüp gûrislânları bağ u bâğçe olmaya.

Şart-ı sabî, alaca destârlarına bir kimse mâni' olmaya deyü bu yedi şartları hayyiz-i kabulde vâki' olup kal'ayı teslim [199a] edüp hâlâ derûn-ı kal'ada kefereler vardır kim merkum yedi şart üzre ellerinde selef selâtinlerinin yarlığ-ı belîğ ahid-nâmeleri vardır.

Bu Sultân (---) (---) evlâd-ı evlâda Diyârbekr'e mâlik-i mülk olup tâ Sultân Selîm-i Evvel asırında Diyârbekir hâkimi el-melikü'l-muzaffer Sullân (---) (---) idi. Selîm Hân Çıldır gazasına giderken bu Diyârbekir Ekrâdları rehzenlik edüp cüyûş-ı müs-limîne Kemah ve Tercan ve Bâybûrd ve Çağna kal'aları ruhlarında hayli rahne verirler. Selîm Hân'a bu ahvâl-i pür-melâl mün'akis olup fi'l-hâl Diyârbekir hâkimine bir muhabbelnâme ile dergâh-ı âlî kapucibaşısın gönderüp nâme-i hümâyûnunda: "Benim karındaşım, lutf edüp taht-ı hükümetinizde olan Ekrâd-ı eşîrrâlarınız zabt u rabt idesiz", deyü ricânâme tahrîr etdi.

Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'ı, son çözümlemede "geniş vilayeti ma'mûr, ovaları güzel ve amber kokulu toprağı insanlar arasında rağbet gören, mezraları bol, hayrat ve bereketleri çok bir bayındır şehirdir." (2001a: 37; 2003c: 275).

Coğrafi açıdan Diyarbakır'a gelince;

Der-vasf'-ı iklîm ü arz-ı buldan

Bu şehri-i Diyârbekir ilm-i usturlâb üzre be-kavl-i Alî Kuşçu (---) (---) ıklîm-i hakîkîdendir. Ve tûl-ı nehân (---) sâ'at ve (---) dakîkadır. Şeb-i yeldâsı dahi kezâlik eyledir. İrtifâ'-ı da'ire ile arz-ı beledî (---) (---)

Der-baht-ı tâli'-i imâristân

Bu şehrin tâli'-i imareti Bitlîs Hânı Abdal Hân'dan istimâ' ettiğimiz üzre şâh-ı İrân-zemîn Rüknu'd-devle kavli üzre tâli'-i nücumîsi burc-ı (-) (-). Anınçün cemî'i halkı şuh u şakrak ve şâdân u lâübâlî âlüfte-cânlardır (2001a: 31).

Evliya-yı biriyâ (2001a: 39-40), Diyarbakır şehrinin genel bir tasvirini şöyle vermektedir:

Şehr-i Diyârbekir memâlik-i Âl-i Osman'da eyle bir diyardır kim Hazret-i Yûnus'un dua-ı hayrı berekâtları sebebiyle ecnâs-ı mahlûkatun cemî'si ile ma'mûr oldu. Amma ekseriyyâ halkı Ekrâd u Türkmân ve Arab u Acem'dir. Re'ayâ vü berâyâsı cümle Ermenî'dir. Anınçün diyâr-

---

Nâme-yi hâkim-i Âmid kırâ'at edüp mefhûmu ma'lûmu oldukda bir nâme ile âdem gönderüp, "Eğer Şah İsmâ'il'den intikam alabilirsen, benim dahi Diyârbekr'imın iki yüz bin tufeng-endâz Kürd'ümden intikam alâsın" deyü nâmesi geldikde Selîm Hân eydür: "*Elsinetü'l-halk aklamut'l-hak*". Diyârbekir hâkimi bize icazet vermiş kim 'Diyârbekrimin Ekrâdından intikam alâsın' demiş. Olmaya; illâ hayr", deyüp azm-i râh-ı gazâ-yı Çıldır edüp isti'ânet-i Cenâb-ı Bârî yârî olup şâh-ı bed-fi'âli münhedim edüp mansûr u muzaffer yine Erzurum'a gelüp yüz bin asker-i İslâm'a Bıyıklı Mehmed Paşa'yı serdâr-ı mu'azzam edüp kat'-ı menâzil ederek kal'a-i Diyârbekir'i muhasara edüp

yetmiş gün neberd-i azîm edüp Dağkapusu ve Mardinkapusu câniblerinden tarabât-ı top-ı kûpdan rûy-ı dîvâr nice yerden rahnedâr olup guzât-ı müslimîn yürüyüş sadedinde iken gördüler kim Mardin tarafından bir azîm asker gelir. Talî'a-i askerden bir kaç âdem ileri ordu-yı İslâm'a gelüp mektûbları serdâr-ı mûma-ileyh Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verüp kırâ'at ettikde serdâr safâsından raks edüp eydür: "Ey gâzîyân, Çıldır çenginde bize imdada gelen Amâdiye hâkimi Monîâ İdrîs hazretleri kırk bin askerile yine imdada gelirmiş. Ol nümâyân olan asker odur. Hemân gelüp ordu-yı İslâm'ım bir tarafında meks etsinler", deyü ferman edüp ol ân asker-i Molla İdrîs gelüp emân verme-yüp meterise girerler.

Bu hâli derûn-ı kal'ada olan kavm-i Ekrâd görüp "Emân, ey güzîde-i Âl-i Osman" deyüp kal'a-i Diyârbekir'i bâ-sulh vezir-i rûşen-zamîr Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verdiler, bâ-i'ânet-i Monîâ İdrîs-i Amâdi.

Ba'dehû derûn-ı kal'adan cümle Ekrâd üryan u biryân hâkimleriyle Mardin'e vardılar, anda dahi duramadılar. Bu haber-i meserret Tercan sahrasında Selîm Hân-ı Evvel'e sene 921 târihinde varup serdâr-ı müşârûn-ileyhe Diyârbekir'i mü'ebbed ve Monîâ İdrîs'e dahi Amâdiyye'yi mü'ebbed verüp ahidnâmeler tahrîr eyledi. Anınçün müverrihân-ı Rûm "Feth-i Selîm Hân, be-dest-i Ebû's-şevârib Mehmed Paşa bâ-i'ânet-i Monîâ İdrîs" deyü fetihnamesin böyle tahrîr ederler.

Ba'dehû Sultân Süleyman *aleyhi'r-rahmeti ve'l-gıfrân* Bağdâd-ı behîşt-âbâd fethine giderken bu Diyârbekir'ün âb [u] havasından hazz edüp "Amâr ola benim Kara Âmid'im" deyü anda meştâ verüp üç ayda on bin kîse akça kesdirüp sikkesinde "*Sultân Süleyman b. Selîm Hân azze nasruhû, duribe fi Kara Âmid*" deyü. Hâlâ ol akçayı zemîne defn eden zemînî-mezheblerde Kara Âmid sikkesiyle meşkûk sîm-i hâlis akça çokdur. Ba'dehû bu vilâyet-i Diyârbekir'i Süleyman Hân tahrîr edüp vezâret ile eyâlet etmişdir.

1 Ermen add olunur. Ve kal'ası Şat kenarında cezîre-Dicle'den add olunur, zîrâ Furât ile nehr-i Şat mabeynine cezîre-i Dicle add olunur. Âb u hevâsinun letafetinden halkı gayet zekî ve sıbyânlar gayet necîb ü reşîd olup cümle halkı lisân-ı Kürdî ve Türkî ve Arabî ve Acemî ve lisân-ı Yarmenî tekellüm ederler. Talâkat-ı lisânda gayet fusehâ-yı büleğâdan kimesneleri vardır. Ve gayet garîb-dost u muhibb-i fukara âdemleri vardır. Ve cümlesi şuh u şengül ü şakrak ve nedîm ü zarîf ve nükteşinâs u tîz-fehm âdemleri vardır. Mehabet ü salâbet ve şecâ'atda her biri Rüstem'-akrândırlar. Ve gayet müsinn ricalleri ve müsinne nisvânları olur. Hakka ki bu vilâyettin umûmen zarafeti gibi sâhib-i melâhatı olmaz, derler. Cümle halkı mü'min u muvahhid ve pâk-i'tikâd u ehl-i tevhîd ve sâhib-i vera' âdemlerdir. Nisa makaleleri gâyetü'l-gâye Râbi'a-ı Adeviyye mertebesinde ehl-i perde, zahide sâhib-i cemâle havâtînleri var. Çârsû-yı bâzârda bir fertûte pîrezen dahi yokdur. Sûk-ı *sultanîde bir bint-i sagîre* görseler kati ederler yâhûd pederini te'dîb ederler. Tâ bu mertebe ehl-i ırz Diyârbekir'dir.

Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlere dair bilgiler verirken dikkat çekici yorumlar veya görüşler ortaya koyar. Bunlardan birinde, Osmanlı Devleti şehirlerinden birçoğunun isimlerinin bazı Batılı şehirlere göre daha iyi olduğunu savunur. Özellikle de *mukaddes arz* olduğunu düşündüğü şehirlerin isimlerinde güzellik ve şan olduğunu iddia eder. Bu bağlamda saydığı Karaman, Aydın, Sarıhan, Sivas, Basra, Habeş-i Dehliz, Mekke, Medine ve Maraş gibi şehirlerin yanında Diyarbakır'ı da “arz-ı mukaddese” şehir olarak tanımlamaktadır:

Her kâfiristan diyarının birer gûne şehir u kilâ'larının esmaları vardır, amma birinde nam-ı elfaz-ı tumturaklı isimleri yokdur. Amma Devlet-i Âl-i Osman'da olan arz-ı mukaddese şehirleri esmalarında âb [u] tâb ve sân vardır. Evvelâ vilâyet-i Karaman, vilâyet-i Aydın ve vilâyet-i Sarıhan ve vilâyet-i Teke Bay ve vilâyet-i Mentеше Bay ve vilâyet-i Yunan ve vilâyet-i Sivas ve vilâyet-i Tarabuzan ve vilâyet-i Gürcistan ve vilâyet-i Diyârbekir ve vilâyet-i Halebü's-şehbâ ve vilâyet-i Tarabulus-şâm ve vilâyet-i Şâm-ı cennet-meşâm ve vilâyet-i Kuds-i Şerîf ve vilâyet-i Taberistân ve vilâyet-i Askalân ve vilâyet-i Arz-ı Hâşân ve vilâyet-i Ümm-i dünyâ Mısr-ı nâdiretü'l-asr ve vilâyet-i Mağrib-zemîn ve vilâyet-i Habeş-i dehliz ve vilâyet-i Lahsa ve vilâyet-i Basra ve vilâyet-i Bağdâd-ı behişt-âbâd ve vilâyet-i Musul ve vilâyet-i Şehrezul ve vilâyet-i Van-ı sedd-i îmân ve vilâyet-i Çaldıran ve vilâyet-i Adana-i Âl-i Ramazân ve vilâyet-i Mar'aş-ı Zü'l-kadriyye, bu cümle İslâm diyarlarının kiblegâhı vilâyet-i Beytullah Mekke-i Mükerrreme ve vilâyet-i Medîne-i Münevvere *şerrefehullahu Te 'âlâ.* (1999a: 121)

Diyarbakır'da Siyasî-İdarî-Askerî Yapı

Sultan Süleyman, Diyarbakır vilayetini tahrir ettirip vezirlik rütbesinde bir eyalet haline getirmiştir. Diyarbakır veziri kanuna göre üç tuğlu vezirdir. Padişah tarafından yazılan emirlerde “Destûr-ı mükerrerem ve müşîr-i müfehham” unvanının kullanılması, Diyarbakır'ın vezirlik rütbesinde bir eyalet olduğunu göstermektedir (2001a: 22).

Diyarbakır eyaletinin tamamı on dokuz sancaktır ve beş sancağı hükümettir. Ancak on dokuz sancağın on ikisi memleketin diğer eyaletlerinde olduğu gibi tımar ve zeametlidir.⁵ Yöneticileri devlet tarafından atanır ve görevden alınır. Fakat sekiz sancak da Kürt beylerine aittir. Fetih sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa önerisiyle o beylere, sancakların yönetimi fermanlarla yurtluk ve ocaklık diye daimî olarak verilmiştir. Onlar asla atama ve görevden alınmayı kabul etmezler. Adı geçen beylerin biri ölünce yeri, oğullarına veya akrabalarına verilir. Öte yandan diğer sancaklar gibi gelirleri yazılmakta, içlerinde tımar ve zeametler bulunmaktadır. Bir sefer olursa tımar ve zeamet sahipleri alaybeyleri ve çeribaşlarıyla Diyarbakır vezirlerinin kolunda sefere giderler. Eğer istenen hizmetlere gelmezlerse sancakları oğullarına veya akrabalarına verilir. Bu sancaklardan başka beş sancak da mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kıdem hükümet olarak yazılmıştır. Bunların içinde tımar ve zeamet yoktur. Yöneticiler taşınmaz malları istedikleri gibi kullanma hakkına sahiptirler. Bu mallardan elde edilen gelirin tamamı üzerinde söz sahibidirler. Osmanlı padişahı tarafından bu hâkimlere yazılan emirlerde “cenâb” lakabı kullanılır.

Özetle Diyarbakır eyaletinin tamamında üç yüz boy beyiyle birlikte dört yüz yöneticiden (hâkim) söz edilebilir. Bunların hepsi yasal olarak (şer'ile) öldürme yetkisi bulunan yerel yöneticilerdir (hâkim-i örf) (2001a: 22-24; 2003c: 248-251).⁶

⁵ Seyahatname'nin bir yerinde (1996: 71) Diyarbakır'da 12 sancak, 52 zeamet ve 926 tımar olduğu belirtilmektedir.

⁶ Gezginiimiz (2001a: 22-23), Diyarbakır'ın eyalet ve siyasî-idarî yapısı hakkında şu bilgileri vermektedir:

Der-beyân-ı kânûnnâme-i Süleyman Hân be-eyâlet-i Diyârbekir-i Kürdistân

Evvelâ kânun üzre Diyârbekir üç tuğlu vezâretidir. Taraf-ı pâdişâhiden evâmîr-i şerifleri "Düstûr-ı mükerrerem ve müşîr-i müfehham" istilâhiyle yazılır. Kânun üzre vezîrinün hâssı on iki kerre yüz bin ve altı yüz altmış akçedir.

Ve eyâlet-i Diyârbekir cümle on altı sancaktır ve beş sancak dahi hükümetdir. amma ondokuz sancağın on ikisi sâ'ir memleketin eyaletinde olduğu gibi timâr u ze'âmetlüdür ve devlet tarafından azl u nasb olunurlar, amma sekiz sancak dahi Ekrad beğleridir. Hîn-i fetihde Bıyıklı Mehmed Paşa arzıyla ol beğlere hatt-ı şerifler ile yurdruk ve ocaklık dey u mü'ebbed verilmişdir. Asla azl u nasb kabûl etmezler. Merkurum beğün biri fevt oldukda yeri oğullarına yahûd akrabalarına verilir, amma sâ'ir sancaklar gibi ebvâb-ı mahsulâtları tahrîr olunup içinde timâr u ze'âmetleri vardır. Bir sefer vâki' olsa erbâb-ı zu'amâsı ve erbâb-ı tımarları alay-beğileri ve çeribaşlarıyla Diyârbekir vezîrlerinin kolunda sefer eşerler. Eğer ferman olunan hizmete gelmezlerse sancakları oğluna yahûd akrabasına verilir. Bu zıkr olunan sancaklardan mâ'adâ beş sancak dahi mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kıdem hükümetler tahrîr olunmuşlardır. Bunların [199b] içinde timâr u ze'âmet yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzre tasarruf ederler. Ebvâb-ı mahsulâtları her ne ise hâkimleri mutasarrıfıdır. Al-i Osman pâdişâhı tarafından bu hâkimlerin emr-i pâdişâhilerinde "Cenâb" elkâb ile yazılır.

Diyârbekir'in Osmanlı sancakları bunlardır: Evvelâ sancağ-ı Harput ve Arganî ve Siverek ve Nisibîn ve Hasankef ve Çemişgezek ve Si'ird ve Mifârikîn Akçakal'a -kurb-ı Nisibîn- ve Habur ve Sincâr. Ve sancak-ı Diyârbekir paşa tahtı sancağıdır. Bu sancaklar cümle Osmanlı beğleridir, amma yurdruk ve ocaklık sancakları bunlardır kim zıkr olunur:

Seyahatnâme'de Diyarbakır eyaletinin askerî yapısı hakkında verilen bilgiler de oldukça aydınlatıcı nitelik taşımaktadır. Hiyerarşik olarak Diyarbakır vezîri, kethüdası, Cizre hâkimi, Eğil hâkimi, Genç hâkimi, Palu hâkimi, Hazzo hâkimi vs. şeklinde belirtilmektedir. Bu ana birimlerin alt birimleri de ayrıca belirtilmektedir.⁷

Evvelâ sancağ-ı Sağman ve sancağ-ı Kulp ve sancağ-ı Mihrânî ve sancağ-ı Tercil ve sancağ-ı Atak ve sancağ-ı Pertek ve sancağ-ı Çapakçur ve sancağ-ı Çermik.
Bunlar kânun üzre ocaklık iken beğleri bi-lâ-veled fevt olup inkıraz bulmağ ile hâlâ Osmanlı sancağı olml ve Hükûmet-i Gene ve Hükûmet-i Palu ve Hükûmet-uşlardır. Amma,

Eyâlet-i Amid'de hükümetler bunlardır kim zikr olunur: Evvelâ Hükûmet-i Cezîre ve Hükûmet-i Eğil Hazzo.

Bu beş aded hükümet serbest mîr-i mîrânlık pâyesiyle hâkimlerdir, amma yine vezîrleriyle sefer ekmeğe me'mûrlardır. Bu beş hükûmetile cümle-i cümlele yigirmi beş aded Diyârbekir sancakları olmuş olur.

{Amma Akçakal'a ve mîr-i şehir- [(---)] ve mîr-i Pesyân ve mîr-i Pozân ve mîr-i Hânçük ve mîr-i (---) (---), ümerâlar gibi üç yüz boy beğleri vardır). Amma Diyârbekir'in bir hâkimi dahi timâr defterdarıdır. Ve bir hâkimi dahi defter kethudâsıdır ve biri dahi mâl defterdarıdır. Bunların hâsları 40.399 akçedir.

Amma ancak paşa tahtı olan livâ-yı Âmid'de ze'âmet 9 adeddir, ve timâr 168 adeddir. Ancak sancağ-ı Diyârbekir'de kânun üzre cebelüleriyle iki bin pür-silâh asker olur, amma cebelüsüz yedi yüz asker olur. Amma cümle eyâlet-i Diyârbekir'de cemî'i sancakları askeriyile hîn-i seferde cebelüleri ile otuz bin asker-i pür-silâh olur. Ve pašasının hâssına göre üç bin güzîde asker olur.

Eyâlet-i Diyârbekir'de olan cemî'i sancak beğlerinin ve ocak beğlerinin ve hâkimlerinin kânun üzre hâsların beyan eder

Evvelâ hâss-ı mîr-i livâ-yı Hazro	219.999
ve hâss-ı mîr-i Arganî	200.515
ve hâss-ı mîr-i Siverek	403.043
ve hâss-ı mîr-i Atak	447.200
ve hâss-ı mîr-i Tercil	445.200
ve hâss-ı mîr-i Çermik	214.000
ve hâss-ı mîr-i Hasankeyf	203.955
ve hâss-ı Eğil, ocaklık	296.750
ve hâss-ı mîr-i Çapakçur	370.000
ve hâss-ı mîr-i Çemişgezek	334.223
ve hâss-ı Sağman	369.057
ve hâss-ı mîr-i Si'ird	223.772
ve hâss-ı Akçakal'a	200.000
ve hâss-ı mîr-i şehir-i (---)	191.517
hâss-ı mîr-i Pesyân u Pozan ..	100.000
hâss-ı mîr-i Kulp, ocaklık	166.667
ve hâss-ı mîr-i Hânçük	427.900
ve hâss-ı mîr-i Pertek	380.000
ve hâss-ı mîr-i Gene	278.340

ve hâss-ı defterdâr-ı hazîne-i Kara Âmidl 40.395

hâss-ı kethudâ-yı defterdâr-ı Diyârbekir 100.924

hâss-ı ze'âmet-i defterdâr-ı timârhâ-yı Âmid 80.000 Kânûn-ı Süleyman üzre eyâlet-i Diyârbekir'in cümle sancak beğlerinin hâss-ı hümayûnları payeleri cihetiyle bu yüzden tahrîr ü terkîm olundu.

7

“Eyâlet-i Diyârbekir'de cümle askerî tâ'ifesi hâkimlerini ayan u beyân eder

Evvelâ cümleye zabıt u rabıt serdâr-ı mu'az-zam Diyârbekir vezîridir.

İkinci kethudâsıdır; üçüncü hâkim-i Cizre ve dördüncü hâkim-i Eğil ve beşinci hâkim-i Gene ve altıncı hâkim-i Palu ve yedinci hâkim-i Hazzo.

E. Çelebi (2001a: 24), Osmanlı'da merkezi ve yerel yönetimlerde çok önemli bir rolü olan dinî otorite ve bürokrasinin Diyarbakır'daki durumu hakkında da bilgiler verir:

Der-beyân-ı hâkim-i şer'-i mübîn

Evvelâ şehir-i Âmid beş yüz akçe şerîf mevleviyyetdir. Rû'ûs-ı hümâyûn ile taraf-ı pâdişâhîden dergâh-ı âlî kapucularından keçeli muhızırbaşısı ve keçeli yeniçeri çukadârı vardır ve esbâb-ı ihtişâm için atına saçaklı abâyî ürür ve taht-ı hükümetinde cümle (---) aded nahiye nâ'ibleri vardır. Bu nevâhîden mollasına ber vech-i adalet beher sene kırk kîse-i Rûmî olur, amma paşasına bu vâsi' eyâletden yüz bin guruş olur.

Ve kadî'nın taht-ı hükümetinde Diyârbekir sancağı cümle

(---) aded kazadır kim anları beyân eder

Evvelâ Diyârbekir'in cânib-i garbisinde, **Kazâ-i Çermik:**

(...)

İkinci hâkim şeyhülislâm-ı imâm-ı Hanefî. Üçüncü hâkim-i şer'î müftî-i Safî'î, dördüncü müftî-i Mâlikî, beşinci müftî-i Hanbelî'dir, amma Kürdistân olup cümle halkı Şâfi'yyü'l-mezheb olmağile Safî'î müftîsi iştihardadır. Altıncı hâkim-i şer'î sâdât-ı kirâmlar üzre hasîbü'n-nesîb nakîbü'l-eşrâfdır. Yedinci hâkim-i şer'î ayak nâ'ibidir.

Seyyah, Diyarbakır'ın yönetimi bağlamında 1048 yılında Melek Ahmed Paşa'nın⁸ Diyarbakır eyaletine serdar-ı muazzam olduğunu ve dört kez vali olduğunu belirtir (2002: 83).

Ekonomik Yapı

Evliya Çelebi'nin gözlemlediği Diyarbakır'ın toprağı bereketli, ürünleri kaliteli ve çeşitlidir. Nahiyelerinden yedi tür iri taneli buğday, arpa, bakla ve itibarsız fasulye

---

Ve bâlâda hâslarıyla tahrîr olunan on sekiz aded hâkim ümerâlar ile yigirmi beş hâkimdir. Yigirmi altıncı hâkim mâl defterdarıdır; yigirmi yedinci kethudâ-yı çavuşandır; yigirmi sekizinci hâkim (ve) ze'âmet defterdarı; yigirmi dokuzuncu defter emîni ve otuzuncu çavuşlar emmidir, otuz birinci çavuşlar kâtibidir; otuz ikinci alaybeğidir. ve otuz üçüncü çeribaşıdır.

Amma her sancakta birer alaybeği ve çeribaşı olmağile otuz sekiz aded zabıtlar dahi olur. Ol hesâb üzre eyâlet-i Diyârbekir'de yetmiş bir zabıt eder.

(2001a: 23)

Yetmiş birinci hâkim sipâh kethudâyeridir. Yetmiş ikinci yeniçeri serdârıdır ve yetmiş üçüncü kal'a dizdarıdır ve yetmiş dördüncü rûznâmecî Hüseyin Efendi'dir ve yetmiş beşinci paşa beytül-mâlcısıdır ve yetmiş altıncı şehir voyvodasıdır ve yetmiş yedinci hâkim muhtesib ağadır ve yetmiş sekizinci zabıt gümrük hacdandır. Ve yetmiş tokuzuncu muhassıl-ı harâcî ağadır. Ve sekseninci hâkim hâne avâzıcısıdır ve seksenbirinci hâkim şâhbenderdir.

El-hâsil üç yüz boy beğleriyle cümle eyâlet-i Diyârbekir dört yüz hâkim add olunur. Bunlar cümle hâkim-i örflerdir kim şer'ile âdem kati ederler." (2001a: 23-24)

⁸ Melek Ahmed Paşa, E. Çelebi'nin annesinin amcası oğludur (2002: 83). Seyyah, onunla uzun yolculuklar yapmış, birlikte çalışmıştır. Onunla ilgili övücü ve ayrıntılı bilgiler vermektedir (2002: 78-84).

gelir.⁹ Diyarbakır kavunu da meşhurdur. Seyyah, “Diyarbakır kavununun kırkar ellişer vukiyye geliri” (2001a: 39) olduğunu söylemesine bakılırsa kavun da Diyarbakır’ın ekonomik hayatında belli bir yere sahiptir.

Diyarbakır’da işlenen kılıç, gaddâre, hançer, bıçak ve kuyumcu işleri, kırmızı bezi, gül-şeftali sahtiyanı, papucu, mestî ve çizmesine paha biçilemez (2001a: 37).¹⁰ *Seyahatnâme*’de (2002: 72; 2001a: 28) Diyarbakır’ın gümüşçülüğüne de atıflar vardır. Denilebilir ki, Evliya Çelebi, Diyarbakır’ın sanat ve zanaat işlerinden övgüyle söz etmektedir.

Çelebi, Diyarbakır’da erkeklerin meslek ve kazançları bağlamında halkın çoğunun tüccar olup zengin bezirgânları bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre halkın bir kısmı memur, bir kısmı sanat ehlidir (ehl-i sanâyi’). Diyarbakır’da her tür sanatkâr mevcuttur, fakat kuyumcu ve demircilerden çok esnaf yoktur. Hülâsa bütün sanat sahipleri meşhurdur (2001a: 37).¹¹

Diyarbakır’da Hasan Paşa Pazarı, Sipah Pazarı, Attarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı, Demirciler çarşısı, çilingirler pazarı, altın ve mücevherciler pazarı, çizmeciler pazarı, palancılar pazarı, gazzazlar (ipek dokumacılar) çarşısı, bezciler pazarı vardır. Kısaca Diyarbakır’da sultan-ı bezzazistanda 366 esnafın 2008 adet dükkanı vardır. Bakımlı, süslü ve iki tarafı demir kapılı sağlam taş yapı olan bedestene sahip Sipah Pazarı, zengin tüccarlarla dolu olup bu pazarda bütün ülkelerin değerli ve kaliteli malları, az bulunan pahalı mücevherler vardır. Yine burada işlenen kılıç, gaddâre, külünk, ok, balta, hançer, mızrak yalmanı ve ok peykânı, İsfahan hariç başka yerde işlenmez (2001a: 29; 2003c: 267-268).¹²

---

⁹ “Der-sitâyiş-i hubûbât-ı mahsulât be-şehr-i Diyârbekir

Evvelâ nefis-i Diyârbekir bir sengistân içredir. Amma nevâhîlerinden yedi güne gendüm-i danedâr ve şa’îr ü fül-ı bî-’itibâr gelir kim somarları on akçaya bey’ olunur, zîrâ vilâyet-i vâsi’i ma’mûr ve bük’alan hûb ve hâk-i amber-pâki beyne’n-nâs merğûb mezra’aları vâfir ve hayrat [u] berekâtları mütekâsir bir şehr-i abadandır.” (2001a: 37).

¹⁰ “Der-fasl-ı memdûhât-ı sanâyi’ât

Evvelâ Diyârbekir’de işlenen kılıç ve gaddâre ve hançer ve bıçak ve kuyumcu işleri ve kırmızı bezi ve gül-şeftâlû sahtiyanı ve pabucu ve mestî ve çizmesi bî-kıymetdir.” (2001a: 37).

¹¹ “Der-vasf-ı kâr [u] kisb-i râcilât

Ekseriyyâ halkı tüccardır kim ankâ bâzerganları vardır. Bir zümresi erbâb-ı hizmetdir. Mardin ve Karadâğ hâkimi ve rûznâmeçi ve gayrı dîvân hizmetine me’mûrlardır. Bir sınıfı dahi şehir içre ehl-i sanâyi’dir kim her güne ehl-i hirefden mevcuddur. Amma kuyumcusu ve haddâdlarından çok esnafı yoktur. Hülâsa-ı kelâm cümle-i cümle ehl-i hirefî {meşhurdur}. (2001a: 37)

¹² “Der-ayân-ı esvâk-ı sultân-ı bezzâzistân

Cümle 2.008 aded dekâkin imâristân-ı çârsû-yı bâzâr-ı hüsndür.

Evvelâ cümleden Hasan Paşa bâzân, sipâh bi-zârı, attârân bâzân âyende vü revendegânım dimağları itriyâtdan mu’attar olur ve kuyumcular bâzân.

Bu zikir olunan çârsû-yı bâzâr cümle kârgir tâk-i Kisrâlar ile mebnîdir. Ve çârsû-yı âhengerâr. ve bâzâr-ı çilingirân ve bâzâr-ı cevâhirciyân-: zergerân ve bâzâr-ı haffâfân ve bâzâr-ı palândûzâr. ve esvâk-ı gazzâzân ve bâzâr-ı bezzâzân.

El-hâsıl üçyüz altmış altı esnâfâtım dükânları mevcuddur. Amma sipâh hazarında bez-zâzistânı gayet ma’mûr u müzeyyen ve iki tarafı demir kapulu kâ[r]gîr binâ-yı metindir. Ve anki

Diyarbakır'ın ekonomik hayatı çerçevesinde Evliya Çelebi, önemli yardımlaşma kurumlarından imaretler ve hanlar hakkında da bilgi verir. Tüccarların kaldığı hanları ayrıca zikreder. Ayrıca pek çok meslek ve sanat erbabının yanında tüccarların da kaldığı bekar odalarından bahseder (2001a: 29).

Son tahlilde Seyyahımıza göre Diyarbakır'da ekonomik hayatın temel parametreleri, tarım, ticaret ve zanaat olarak tespit edilebilir.

Evliya Çelebi (1996: 258), Diyarbakır'ın Osmanlı Devleti'nde para basılan büyük şehirlerden biri olduğunu söyler.

Demografik Yapı

“Sosyolog” Evliya Çelebi, gözlem ve soruşturmaları sonucunda Diyarbakır'ın nüfusu konusunda kayda değer bilgiler aktarmaktadır:

“Diyarbakır şehri Osmanlı ülkesinde öyle bir yerdir ki, Hz. Yunus'un hayır duasının bereketiyle yaratılmış olan her cinsle doludur. Ama halkının çoğunluğu Kürt, Türkmen, Arap ve Acem'dir. Reayası ve berayası Ermeni olduğundan dolayı Ermeni diyarı da sayılır. (...) Bütün halkı Kürtçe, Türkçe, Arapça, Acemce ve Ermenice konuşur.” (2003c: 282; 2001a: 40). “Cümle (---) aded şehir mahalleleridir. Kırk yedi mahallesi müselmânlardır, yedi mahallesi Ermenîlerdir, amma Rûm ve Fireng ve Kıbtî ve (---) (---) mahalleleri yokdur. (---) (---) (---) Evvelâ İçkal'a mahallesi ve Balıklı mahallesi ve Sarulı mahallesi ve Şeyh mahallesi ve Cami-i Kebîr mahallesi ve ..... (2 satır boş).... Meşhur mahallâtlar bunlardır.” (2001a: 28).

---

bâzergânlar ile mâl-â-mâl olup cümle büldânın zî-kıymet kâlâ-yı vâlâları ve girân-bahâ cevahir makû-leleri anda mevcûddur. Amma bu diyarda işlenen kılıç ve kaddâre ve külünk ve balta ve tîr ve hançer ve mızrak yalmanı ve ok peykânı bir diyarda işlenmez, meğer İsfahân-ı nısf-ı cihan haddâdları işleye.

Ve cem'î âhengerân-ı Ermenileri çekiç çakıp körüklerin çekerken cümle nağamât-ı mûsikî ederek hoş-âvâz ile kâr u nakş zecel ü tasnîfâtlar okuyarak amel edüp kâr okuyup kâr ederler. Ve huddâmları çekiç çalarken yigirmi dörd güne usûl ile "Tirtaka tirtâk tirtirtâk", diyerek "çifte düyek" usûlünde çekip ururlar ve körük çekerken kezâlik usûl-ı sofyâne ile çekerler.

Husûsan hallaçları pembeye tokmak urduk::.. kemânınun kirişi sadâsı makâm-ı segâhda, kimi dügâh [u] yekgâhda istimâ' olunup usûlü yay çemberidir yâhûd sakîl usûlüdür kim: "tirtaka tirtakataka" "tirtaka tirtirtâk" "tirtâk tak" "tirtaka tirtirtak" "tirtâk tirtirtâk", deyü usûl-i sakîl ile hallaçları tokmak ururlar.

Ve kazgancıları kezâlik sindânları üzre la'lgûn bakıra on kişi: "tân tâne tân tâne", deyü sofyâne usûlile çekiç urduklarında Hüseyinî sadâsın istima eden ve usûlleri revîş gören erbâb-ı ma'ârif valih ü hayrân olur. Tâ bu mertebe ehl-i sanâyi'i her cihette üstâd-ı kâmillerdir.

Ve kuyumcuları sîm avân yapmada zergerânları altun tâc ve zer- i hâlis mücevher avânı yapmada bî-misâl üstâdlardır. Ve kalemkârları nakş-ı bukalemun işlemede güya nakkaş Mânî ve Bihzâd ve Erjeng'dir. (---) (---) (---) (...) (...) (...) (...) (...) (...) (...)"

(2001a: 29)

Bu satırlarda Evliya Çelebi, ekonomik, sanatsal ve mesleki hayatı, o kadar güzel tasvir etmektedir ki, bu betimlemede müzik dili hem Evliya'nın dilini hem de Diyarbakır'ın ekonomik hayatını estetize etmektedir.

Müslümanların mezhep duurmları konusunda da bazı bilgiler vermekte; Diyarbakır'da Müslüman Kürt halkının ekseriya Şafii mezhebinden olduğunu, Hanefilerin de bulunduğunu belirtmektedir.

Sosyal, Kültürel ve Dinî Yapı

Evliya Çelebi, Diyarbakır'ın sosyal, kültürel ve dinî yapısına dair önemli ayrıntılar vermektedir. Örneğin o, Diyarbakır halkının eğlenme ve dinlenmeyle ilgili özelliklerinden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Diyarbakır'da Fis kayasının aşağısında bulunan büyük nehrin iki yanı, güllük gülistanlık, bağ, bostan ve reyhan olduğu için yeryüzünde tanınmış bir dinlenme yeri olup her 5-6 ay veya yedi ay Diyarbakır halkının Şattü'l-Arab faslını ettikleri bir gezinti ve eğlence yeridir (2001a: 24, 38-39; 2003c: 253). Bu dinlenme ve eğlenme yerinde Diyarbakırlılar

Diyarbakır'da düzgün ve sanatlı bir şekilde konuşan kimseler vardır (2003c: 282).

Diyarbakır'da yoksul ve garipleri doyuran birçok aşevi vardır (2003c: 273).¹³

Evliya Çelebi Diyarbakır'ın birçok *hamamından* tarz ve sanatını, süslerini överek bahseder. Öncelikle ayanın, seçkinlerin özel hamamlarını anlatır ve Diyarbakır'da 146 saray ve hanedan hamamı olduğunu söyler.¹⁴ Hamamların şehrin çöpleriyle ısıtıldığını, bunun, hem odundan daha iyi ısıtmaya sebep olduğu, hem de şehri çöplüklerden temizlediği için avantajlı olduğunu vurgular (2003c: 274-275).¹⁵

---

¹³ “Der-zikr-i dârü'l-it'âm-ı gariban

Kadîm-i evvelde yedi aded imâret-i dâru'z-ziyâfesi var idi. Evkafları zulümden harabe olmağile hâlâ Cami-i Kebîr imareti kalmışdır. Amma Rûmiye şeyhi tekyesi imâretten ziyâde fukarâya ni'meti mebzuldür ve gayrı tekyeler de kezâlıktır.” (2001a: 31).

¹⁴ “Manzara-ı hammâm-ı mahsûs-ı ayân

Evvelâ a'yân [u] kibar takrirleri üzre şehrimizde cümle yüz kırk altı saray ve gayrı hanedan hammâmları vardır" deyü tefâhür ederler, zîra havatinleri gayet ehl-i perde ve mesture ve ehl-i ırza olduklarından çârsû-yı bâzâra çıkmayup ev hammamlarına girerler.” (2001a: 31)

¹⁵ Seyyah (2001a: 31-32), hamamları bir bütün olarak şöyle anlatır:

Der-alâmet-i hammâm-ı gâsilân

(...)(...) (...)

Evvelâ Diyârbekir şehri içre cümle (---) aded hammâmât-ı latîflerdir.

Amma cümleden âb [u] hevâsı ve binası latif ve nazîf Sinekbâzân'nda İpâriye hammâmı gâyet müferrihtir.

Andan Eşpek hammâmı: Bu dahi hammâm-ı hûb-hevâdır. Hele bu şehri içre böyle germâ hammâm yokdur. Amma elsine-i nâsda "Eşpek hammâmı" derler; ism-i sahîbi "Eşpek hammâmı"dır.

Andan İskender Paşa hammâmı: Cemi'i bisâtları ve dellâkları pak hammâm-ı hoş-binâdır.

Andan Rûmkapusu'nda Hammâm-ı Atîk Cümleden büyüktür.

Andan Mu'allak Minare kurbunda (---) (---) hammâmı: Ferşinde ruhâmları ve kîbâblarında billur camları gayet musanna'dır.

Andan Melik Paşa hammâmı: Dilküşâ bir latîf hammâm-ı rûşenâdır.

Andan Dağ kapusu kurbunda Zibilci hammâmı: Gayet küşâde hammâm-ı sâdedir.

Andan Mardinkapusu kurbunda (---) hammâmı: Kulleteynli ve halveteynli ve soffeteynli hammâm-ı ibretnümdür.

Andan çârsû-yı hüsn içre İskender Paşa hammâmı: Sâhib-i tab' bir vezîr-i dana imiş kim ilm-i mimârîde kâmil mühendis olmağile kendi zâde-i tab'ından bir tarh-ı ra'nâ ve bir

E. Çelebi, gelen giden yolculara ücretsiz hizmet veren konukevlerinin varlığından haber verir. İçlerinden çok iyi, bakımlı olan hanları överek anlatır. Hasan Paşa Hanı, Bezirgan Hanı gibi çok bakımlı ve benzersiz olduğunu söylediği tüccar hanlarından haber verir (2003c: 266-267).

Diyarbakır'da halkın gündelik hayatının en ilginç ve önemli veçhelerinden biri, *erkek ve kadınların kıyafetleridir*. Evliya Çelebi, zamanının Diyarbakır'ında erkek ve kadınların kıyafetlerini statülerine göre verir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre Diyarbakır'da “erkekler benzersiz samur elbise, zerdava ve samur kürk giyerler. Atlas, kemha ve diğer ipekli giyen önemli adamlar vardır. Orta hallileri pirankona, saya çuka ferace ve kontuş giyerler. Fakirler bile o zaman sıradan sayılmayacak renk renk Londora çuha giyerler.” Kadınların “hepsi beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl örtü, başlarında sivri altun ve gümüş takke giyip ayaklarına da elbette çizme giyerler. Burası bakire diyarı olduğundan, temiz bakireleri de çarşaf giyip altın ve süse boğulmuşlardır.” (2003c: 270).¹⁶

Kültürel boyut noktasında Evliya Çelebi'nin, Diyarbakırlıların ağız tadından, yiyecek ve içecek kültüründen de bahsettiğini hatırlatmak gerek:

---

musanna' zibâ hammâm-ı ibretnümâ inşâ etdirmiş kim Diyarbekir şehrinin âb-ı rûyî olmuş bir germâ-yı latiftir.

Andan Bıyıklı Mehemmed Paşa hammâmı ki fâtiḥ-i Diyârbekir'dir: Tarz-ı kadîm hammâm-ı a tîk'dir. Amma rây-i divarlarından ve kubbe-i sernigünlarından bir çekîde arak damlamak ihtimali (2001a: 31)

yokdur. Ve rûy-ı divarların şemm etsen müşk-i abîr gibi râyihâ-ı tayyibesi şemm olunur. Andan Behrâm Paşa hammâmı: Bu paşa-yı zîşanun aslı Gazzevî olmağîle Arabistan'da gördüğü bir hammâm-ı musanna' bina etmeğičün Gazze ve Kudüs'den üstâd-ı kâmil bennâlar ve ruhâmkârlar getirdüp ve niçe yüz deve yük günâ-gün somakî ve mermer ve yarekânî ve zenbûrî seng-i ebrîler ge-urJup bu hammâna döşemiş. Hakka ki bir hammâm-ı ibretnümâ etdirmiş kim misli meğer Şam'da Defterdar hammâmı ola yâhûd diyâr-ı Mısır'da Menfelût şehrinde Osman Beğ hammâmı ola.

Andan yine Diyârbekir içre Çardaklı Hammâm: Bânîsi ma'lûmum değıldir. Amma pak ü pâkîze hammâm-ı rûşenâdır.

Andan Yeni Kapu hammâmı: (---) (---) (---) (---) (---) (---)

Ve İçkal'a hammâmı: (---) (---) (---) binâsıdır. Bunda cemî'i paşalı ve a'yân [u] eşraf girdiğinden gâyetü'l-gâye pak u latîf hammâm-ı nazîfdir.

.....(1.5 satır boş) .....

Bu merkum hammâmın cümlesi şehrin zibiliyle ıssı olur. Amma gayet germâ hammâmlardır. Değme âdem bir sâ'at bu hammâmlarda durmağa takat getiremez. Rûm'da odun ile bu mertebede hammâm ısınmak ihtimâli yokdur. Bir haysiyeti dahi oldur kim şehir içini zebbâllar zibilleri zen-bîllere doldurup zenbîl-zenbîl zibilleri hammâmlara yakup şehir-i Diyârbekir har [u] hâşâk u müzahrafâtdan pak olup hammâmlar dahi germâ olur. Netice-i meram cümle Arabistan'ın hammâmları zibil ile ıssı olur. (---) (---) (---)”

¹⁶ “Der-beyân-ı kabâ-yı râcilân

Bî-kıyâs semmûr lipâçe vü zerdeva vü semmûr pâçesi kürk giyerler. Ve atlas ve kâmhâ ve gayrı harîr giyer a'yânları vardır. Vasatü'l-hâl olanları pi-rankona ve saye çuka ferace ve kontuş giyerler. Ednâsı Londora çuka-i günâ-gün giyerler.

Der-kıyâf'et-i kabâ-yı nisvân

Cümlesi beyaz çârşefe bürünüp yüzlerinde kıl nikâb ve başlarında sivri altun ve gümüş tâkiye giyüp pâlarında elbette çizme giyerler. Diyâr-ı bîkr olmağîle pâkîze bakireleri dahi car [u] îzâr ile zer ü zîvere müstağraklardır.” (Evliyâ Çelebi 2001, s. 30).

Der-beyân-ı me'kûlât

Evvelâ beyaz çakıl ekmeği ve katmer kâhisi ve beyaz çöreği ve nân-ı muz ta'âmı ve dut balı ve gezengevüsi ya'nî kudret helvası, gökden mîşe ağaçlan yaprağı üzre yağar lâtif ü müşhil halvâdır ve gündüme aşı ve mastaba aşı ve ulbe yoğurdu (---) (---) (---) (---)

Der-ayân-ı me'kûlât-ı müsmirât

Evvelâ Şatt kenarında hâsıl olan çay kavunu gibi âbdâr ve hoş-hor ve lezîz kavun bir diyarda yokdur; illâ ki Van diyarında Bühtan kavunu vardır. Andan, ...

Der-zikr-i envâ'-ı meşrubat

Evvelâ mâ'-i Hamrevât'ı âb-ı Kayâtdan nişan verir bir mâ'-ı zülâldır. Ve nehr-i Şatt'ı ser'û'l-hazm bir mâ'-i billurdur kim beden-i inşânda olan safra vü sevda vü balgamı ve gayrı ahlâtları mahv eder mu'tedil nehr-i zülâldır. Şitâda yahbend oldukda billûr-misâl buzu olur. Ve leben-i hâlisi hakkında “lebenen hâlisân” (Halis süt-Nahl, 66) nassı nazil olmuştur. (---) (---) (2001a: 37)

Bu bostanlarda olan âbdâr kavun bir diyarda olmaz, illâ diyâr-ı Van'da Bohtân kavunu olur. Amma bu Diyârbekir kavunu iridir ve gayet âbdâr u hoş-hordur ve gayet müşk [ü] amber-i ham gibi bir gûne râyiha-i tayyibesi var kim bir kerre tenavül edenim demâğından bir hafteye dek râyiha-ı bittîh Bitmek ihtimâli yokdur; hatta ulemâ-yı Kürdistân ve fuzalâ-yı Sûrânistân: "Hazret-i Ebâbekrin es-Sıddîk'ün râyihası kavun gibi kokardı", demişler. Ulemâ-yı Diyârbekir: "Bizim Şat kavunu râyihasında ola", demişler. Tâ bu mertebe bir gûne rayihası var kim tenavül edenün yâhûd teşemmüm edenün demağı pür-anber olur. Ve bu Diyârbekir kavunu kırkar ellişer vukiyye geliri de vardır ve cümle sebzigündür. Diyâr diyâr erdiği mahalle dek hedaya götürürler. Ve niçe kişiler darçîn ve karanfil ve piriç ile Hazret-i Muaviye te'lifi zerde ta'amı yaparlar kim diyâr-ı Rûm'da Atina balından eyle mümessek kavun zerdeki olur. Amma memdûh değildir (2001a: 39).

Sosyo-kültürel yapı çerçevesinde Evliya Çelebi'nin *Diyarbakır insanıyla ilgili bazı tasvir ve değerlendirmeleri* de bu çalışma açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle onlardan bahsetmekte yarar bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre Diyarbakır, “eğlenceye düşkün ve şakacı insanların yeridir.” (2003c: 272). Diyarbakır'ın “hepsi şuh, şengül, şakrak, nedim, neşeli, zarif, nükteci ve anlayışlı olan adamları vardır. Her biri heybet, sağlamlık ve cesurlukta Rüstem gibi olan erkekleri vardır. Çok yaşlı erkekleri ve kadınları olur. Gerçekten de, bu vilayet insanları gibi zarif ve güzel insan başka yerde olmaz, derler.” (2003c: 272, 281). Seyyah'ın yaklaşımında Diyarbakır'ın iklimi

hoş olduğu için insanları güzel, neşeli ve şen şakrak, laubali kişilerdir (2003c: 271). Görüldüğü gibi Çelebi, Diyarbakır halkının güzel, neşeli ve şen şakrak, laubali oluşunu ikliminin hoş olmasına bağlamaktadır. Elbette bu ve benzeri görüşler, tartışmaya açıktır ve tartışılmalıdır da. Bu yaklaşımları birçok filozof, düşünür ve sosyal bilimcide görmek mümkündür. İbn Haldun'un iklim-insan ve iklim-toplum ilişkileriyle ilgili yaklaşımlarını da burada hatırlamakta yarar vardır.

Evliya Çelebi, başka bir yerde, yine iklimle bir bağlantı kurarak Diyarbakır halkı için “Suyunun ve havasının tatlılığından dolayı halkı gayet zeki, çocukları gayet akıllı ve soyludur” (2003c: 282) demektedir. Bu tür yaklaşımları Evliya Çelebi’de çoğaltmak mümkündür. O, bir yerde de Diyarbakır halkının karakterini astrolojik bir yaklaşımla izah etmeye çalışır: “Bu şehrin yapım talihi Bitlis Hanı Abdâl Han’dan duyduğumuza göre, İran şahı Rüküddevle’nin sözüyle yıldızı ... burcudur. Bundan dolayı bütün halkı şuh, şakrak, neşeli, laubali kişilerdir.” (2003c:271)¹⁷ “Evliya Çelebi anlattığı yerlerin bir kısmında, şehrin kuruluşuna başlandığı zamanki konumları ile ahalisinin karakteri arasında nedensel bağ kurar; bu, muhtemelen en eski astroloji biçimlerinden biridir.” (Bruinessen ve Boeschoten, 2003: 123-dn.129).

Evliya Çelebi, gençlerin güzelliğini de Diyarbakır’ın havasına bağlar. Ona göre Diyarbakır’ın “havası o kadar yumuşaktır ki, seher vaktinde sabâ rüzgârı esince insan sonsuz hayat bulur. İnsan uykudan uyandığında canlı ve yaşam dolu kalkar. Sekiz rüzgâr estiği zaman bile, havası güzeldir. Bundan dolayı gençlerinin hepsi güzeldir.”¹⁸ (2003c: 271).

Seyyah, Diyarbakır’ın havası ve suyunun tatlılığı (2003c: 268-269) ve güzelliği ile Diyarbakır insanının bedeni arasında ilişki kurmaktadır. Ona göre Diyarbakır “halkının yüz rengi, su ve havasının tatlılığı ve Hamrevat suyunu içmelerinin etkisiyle kıızıdır. Çoğunlukla orta boylu, sağlam bünyeli, güzel yüzlü ve iri adam olurlar. En az yaşayanları yetmiş ve seksene ulaşmışken bile çalışmak ve kazanmaktan geri durmazlar. Hiçbir zaman cinsel gücü yitirmeyip yüz sene yaşarlar.”¹⁹

Çelebi, Diyarbakır’ı çeşitli insan kategorileri açısından değerlendirmeye devam ediyor:

Der-medh-i mahbûb u mahbûbân-ı bî-hisâb

Mahbûb ve matlûbü'l-kulûb püserânları vardır kim hüsn ü cemâlde
ve lutf [u] i'tidâlde hûb-manzar ve perî-peyker mehpâre cüvânları

¹⁷ “Bu şehrin tâli-i imareti Bitlis Hânı Abdal Hân'dan istimâ' ettiğimiz üzre şâh-ı İrân-zemîn Rüknü'd-devle kavli üzre tâli-i nücumîsi burc-ı (---) (----). Anınçün cem'i halkı şuh u şakrak ve şâdân u lâübâlî âlüfte-cânlardır.” (2001a: 31).

¹⁸ “Der-medh-i havâ-yı câvidân
Hevâsı ol kadar latîfdir kim vakt-i seherde bâd-ı sabâ esüp âdem hayât-ı ebed bulur. Ve hâbdan âdem bîclâr oklukda zinde vü pür-şevk kalkar. Sekiz rüzgârda dahi hevâsı hûbdur, anınçün püserânları cümle mahbûbdur.”(2001a: 30).

¹⁹ “Şehrengîz-i reng-i rûy-ı pîr ü cüvân
Âb u nevasının letafetinden ve Harevât nehrini nûş etdikleri teşîrînden halkının reng-i rûyları ham-ret üzredir. Ekseriyâ vasatu'l-kâme vü kaviyyü'l-bünye vecîh ü müşekkel âdemleri olur. Ve ednâ mertebe ömr-i girân-mâyeleri yetmiş ve seksene balığ iken kâr [u] kisbden hâlî olmazlar. Ve her bâr cimâ'dan kalmayup yüz sene balığ olurlar.” (2001a: 30).

var. Şark diyarı olmağile kelimât-ı örfiyede fesahat u belagat üzre tekellüm etdiklerinde uşşâk-ı dil-figâr hayât bulur. Her cünbiş [ü] harekâtları ve reftar [u] sekenâtları âdemi valili eder. Cümlesi zarîf u nüktedûn püserânlardır (2001a: 30).

Diyarbakır'ın şairleri de Evliya Çelebi'ye göre Fuzuli ve Ruhî gibi maharetli ve başarılıdır. Diyarbakır, doğu ve Acem tarafında olduğu için mükemmel fasih ve belîğ şairleri vardır.²⁰ Burada Evliya'nın coğrafya ve iklimle şiir ve şair arasında ilişki kurduğu anlaşılmaktadır.

Her ne kadar Diyarbakır'ın havası hoş olduğu için pek doktora muhtaç değilse de yine de "İlim ikidir, birincisi bedenler ilmi, ikincisi ise dinler ilmidir" hadis-i şerifi üzere doktorları maharetlidir (2001a: 30).

Diyarbakır'ın usta cerrahları da meşhurdur. Diyarbakır'da cerrahlık oldukça gelişmiştir. Burada cerrahlığın gelişmesi, Evliya'ya göre bölgenin Kürdistan ve Türkistan olmasıyla ilgilidir.²¹

Anlaşıldığı kadarıyla Evliya Çelebi, Diyarbakır halkını, delikanlı, genç, yaşlı, doktor, dinî şahsiyet, şair, kadın, erkek, tüccar, sanatçı, zanaatçı, havas, avam, zengin, fakir gibi sosyal kategorilere de ayırmakta ve her birinin çeşitli özelliklerini zikretmektedir.

Ayrıca Çelebi, Diyarbakır'da erkeklerin, kadınların, köle ve cariyelerin isimlerinden örnekler zikrederek kendi açısından güzel isimlerden bahsetmektedir.²²

²⁰ "Der-na't-ı musannifin-i şâ'irân

Bu diyar cânib-i şark ve taraf-ı Acem olmağile nice yüz fusehâ [vü] büleğâ şu'arâ-yı kâmilleri vardır. Ekserî Fuzûlî ve Rûhî-yi Bağdadî tarzı kasîde-perdâz emlahü'-şu'araları vardır. Cümleden bi'l-be-nâm cevşenî hümâmıdır." (2001a: 30).

²¹ "Der-vasf-ı üstâd cerrâhân

Kürdistân u Türkmânistân olmağile dağ u bağ u râğ ve yakîn u ırağlarında ceng [ü] cidâldan ve harb [ü] kıtâldan halkı hâlî değıllerdir. Ol ecilden üstâd-ı kâmil cerrahları bî-hisâbdır. Amma cümleden Cami'-i Kebîr kurbünde üstâd Kara Rıdvan, kârında pehlivân-ı zîşândır." (2001a: 30).

²² "**Der-fasl-ı esmâ-ı âdemiyân**

Ekseriyyâ ulemâlarına "efendi" demeyüp "mon-lâ Mahmûd" ve "monlâ fülân" derler. Ve Beşaret ağa ve Gâşûr ağa ve Salman ağa nâm nice gûne ayânları var. Ve âlüfte vü aşüfte kâni olmağile lakablî âdemleri çokdur, meselâ Çömezzâde ve Gammâzzâde (namlî âdemleri var).

Temdîh-i esmâ-ı zenân

Meselâ Semâ Hân ve Gül-cenân ve Şems Hân ve Hürî Can ve Mihribân Hanım ve Asude Hanım ve Hrba'a Hanım ve Ârbişe Hanım ve Adevî Hanım ve Cân-ı can Kadın ve Afife Hanım ve Zühre Hanım ve Râbî'a Hanım ve Valime Hanım ve Şeh-hûbân Hanım.

Sitâyiş-i esmâ-i memlûkân

Gülsün ve Kenan ve Sıyâmî ve Müstedâm ve Ferrûh ve Gazanfer ve Tekgül ve Sührâb ve Atabay ve Azâdlî [ve] Hândan ve Hamşâd ve Cemsîd ve Fehrâcl ve Kâmil ve Kabil ve Selâmet ve İslâm Kubâd ve Fûrûdûn ve Sevindik ve Zâl ve Aparı ve Çöke ve Hüsref.

Der-kavl-i esmâ-i cevâriyân

İnsanlara lakap takılmasını Evliya Çelebi, Diyarbakırlıların eğlenceye düşkün ve şakacı insanlar olmasına bağlamaktadır; kendi ifadesiyle “(Diyarbakır), eğlenceye düşkün ve şakacı insanların yeri olduğu için lakaplı insanı çoktur. Meselâ Çömezzâde ve Gammazzâde adlı adamları vardır.” (2003c: 272). Belirtilmelidir ki bu son derece ilginç bir tespittir. Burada Seyyah’ın sosyal olayları sosyal olaylarla izahının bir örneğini görmek mümkündür.

Evliya Çelebi’nin Diyarbakır’ın kültürel yapısını ve üzerine bina edildiği sosyal ilişkileri anlamak bakımından namus anlayışı ve kadına bakışına bakmak gerekir: Evliya Çelebi’nin gözlem ve tespitlerine göre “*Önde gelen âyan “Şehrimizde yüz kırk altı saray ve başka ev hamamı vardır” diye övünür. Çünkü kadınları çok namuslu, kapalı ve ırz ehli olduklarından, çarşı ve pazara çıkmayıp ev hamamlarına girerler.*” (2003c: 272) Bu ifadelerden şehirdeki yapılaşmanın ve mimarının kültürel temellerine ve toplumun zihniyet yapısıyla ilişkisine işaret edildiğini okumak mümkündür.

Namus algısı ve namusa düşkünlük, Diyarbakır’da kadınların toplum içindeki yerinin belirlenmesinde temel etkidir. Evliya Çelebi’nin dilinden “Bütün halkı, Müslüman ya da bir kitaba inanan, temiz inançlı, tevhid ehli ve dindar insanlardır. Kadınları arasında Râbia-i Adeviyye düzeyinde son derece namuslu, dindar ve güzellik sahibi olanları vardır. Çarşı ve pazarda yaşlı cadaloz bir kadın bile yoktur. Sokaklarda küçük bir kız çocuğu görseler ya katlederler yahut babasını cezalandırırlar. Diyarbakır, bu derece ırz ehlidir.” (2003c: 282) Bu ifadelerde Diyarbakır halkının namus ve kadın anlayışı dinle irtibatlandırılıyor veya izah ediliyor gibi gözükmektedir. Başka bir ifadeyle burada, kadının bu şekilde algılanmasının ve sosyal hayatta kadının çarşıdaki yerinin böyle belirlenmesinin, dinden meşrûluk aldığı ortaya çıkartmaktadır. Bu da Evliya Çelebi’nin izahının günümüze de ışık tutacak derecede orijinalliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Çelebi’ye göre Diyarbakır’ın önemli bir özelliği de, şiddetin yoğun olduğu bir mekân olmasıdır. Ona göre Diyarbakır “Kürt ve Türkmen bölgesi olduğundan dağ, bağ, tepe, uzak ve yakın yerlerinde halkı savaşmaktan ve kavga etmekten eksik kalmaz. Bu nedenle yetkin, usta cerrahları eksik kalmaz.”(2001a: 30) Burada cerrahlığın gelişmesini kavga ve savaşın çokluğuna bağlaması, dikkati çeken bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

Büyük Seyyah, Diyarbakır’ın hemen her alandan seçkinleri üzerinde de durmaktadır. İleri gelen büyüklerin isimlerinden, usta hekimlerden, usta cerrahlardan, şeyhlerden, âlimlerden, eşraf ve ayandan, şairlerden, ermişlerden, dervişlerden vs. bahsetmekte, onların bazı özellikleri üzerinde durmaktadır (2003c: 269-270; 2001a: 40-41).

Evliya Çelebi'nin eseri *dil* bakımından da önemlidir. Yazar, gezdiği yerlerde geçen olayları, onlarla ilgili gözlemlerini aktarırken orada kullanılan kelimelerden de örnekler verir. Bu örnekler, dil araştırmalarında, diğer yararlarının yanı sıra kelimelerin kullanım ve yayılma alanını belirleme bakımından da yararlıdır.

Gül-çehre ve Peymâne ve Revanı ve Leylâ ve Safâ ve Gülbûy ve Gülcîn ve Mehçîn ve Gülfâm ve Gülhânde ve Varka [ve] Demdem ve Hûrâye ve Nûre ve Şâkire ve Sami'a ve Hadîme ve Zâliye ve Güicân ve Cünâne ve Hûrâye ve Seleme ve Salime ve Kâmile ve Şebtîze (2001a: 31)..

Çelebi (2003c: 276-279), Diyarbakır halkına özgü lehçe, terim ve deyimler hakkında da oldukça faydalı bilgiler verir. Bu bilgilere göre Sultan Murad, Diyarbakır'ın lehçe ve ağzından çok hoşlanıyordu. Evliya Çelebi, Diyarbakır lehçesi bağlamında bazı örnekler verir. Meselâ Mığrebçağı, ahşam vakti; mutrib, sâzende; pürçihli, havuç; benim kimi, benim gibi; körpi, köprü; hürme, avret; heze bildim sıçım, şimdi bildim suçumu demektir.²³

23

“Ahâlî-i Diyârbekr'ün lehce-i mahsûsaları ve istilâhat-ı ibârâtların beyân eder

Evvelâ fâtih-i Bağdâd ya'nî Sultân Murâd, âlüfte vü aşüfte bir pâdişâh-ı Cem-cenâb olmağile her giz tabî'at-ı şerifleri cânib-i şarka meyyal olduklarından ehl-i Irâk'un ve şehri-i Diyârbekr'ün Acemâne ve levendâne kelimâtlarından hazz edüp bizzat kendüleri "Men şöyle demişem" "Men heze böyle dememişem" deyü şark lisânı üzre tekellüm etdiklerinden nedîm-i yâr-ı gâr-ı hâslarından Kahve-cizâde nâm bir mukallidi var idi. Yigirmi aded lisânda fesahat u belagat {üzre kelimât} etmede yed-i tûlâsın ayan etmişdi. Hatta Nemse ve Leh ve Çeh ve Fireng ve Moskov kırâlları taraflarından bir elçi yalacı gelse mezkûr Kahvecizâde mukallid ol elçi kıyafetine girüp fesahat üzre tercümanlık ederdi. Gerçi müslim ü [207b] muvahhidlere tenbihül-gâfilîn için men teşebbehe kavmen fehuve minhum (Arapça yazılı) buyurulmuşdur. Amma Murâd Hân bir pâdişâh-ı Cem-cenâb olmağile mezkûr Kahvecizâde'yi her gelen elçilerün kıyafetine koyup dîvân-ı pâdişâhîde tercümanlık edüp söz alup söz verirdi. Ol Kahvecizâde Sultân Murâd Hân'a eğlence olmak için Diyârbekirli lehcesile bir hicv-âmîz kadehnâme etmişdir. Güfte-i Kahvecizâde der-hakk-i ahâlî-i Diyârbekir:

*Mığreb çağı kuş bağından gelmişdim
Şeyh Matar'dan men pürçihli almışdım
Kör Muharrem kimi müflis olmuşdım
"Monlâ Mahmûd kıçım" direm mahkûl mı*

*Zeynî dır "Hacci gel gel böyle etme
Kara körpide neyleyipsen gel gitme
O hürmeyi isidipdir işitme"
"Yandırıpdır içim" direm mahkûl mı*

*Sekiz nügü miskîneyi almışdım
Dam üstinde sittâreyi görmüşdüm
Hazak ile hatırına değmişdüm
"Heze bildim sıçım" direni mahkûl mı*

*Öz elimle Şatta reyhan dikdiğim
Yemişem boh hiçe emek çekdiğim
Hey dur bre hey anasın sekdiğim
"Çağırmişam bacım" direni mahkûl mı*

*Sarâyâdâra loğ taşını düşündüm
Anın ard kıçını hayli taşındım
Nânumuz lemen kendime pişirttim
"Hulkum çıkdı içim" direm mahkûl mı*

*Diyârbekrün bakla ile çakılı
Satar gezengevi butum tut balı
Zeyn'oğlunun o mırçite sakalı
"Biter biter kırkım" direni mahkûl mı*

*Ev ıssı acarlı gönleğin geyer
Sobalıdan şerikle küniğe yayar
Ah göremem görsem yürek mi döyer
"Kodoş oldum giçim" direni mahkûl mı*

Çelebi'nin *Diyarbakır'ın dinî yapısı* kapsamında, dinî-idarî otorite, din adamları, alimler, camiler, medreseler, dervişler, tekkeler, tarikatlar ve mezheplerden söz ettiğini görmekteyiz. Evliya Çelebi, Diyarbakır'ın dinî boyutu bağlamında öncelikle belirtmektedir ki Diyarbakır, günlüğü beş yüz akçe olan bir mollalıktır. Yönetimi altında nahiyeler vardır. Molla birinci sınıf en rütbeli kadı olup bu nahiyelerden adalet işleri için her sene kırk Rumi kese alır. İkinci hakim imam-ı Hanefî Şeyhülislam'ı, üçüncü şer'î hakim Şafii müftüsü, dördüncü Maliki müftüsü, beşinci Hanbeli müftüsüdür. Kürdistan halkı Şafii mezhebinden olduğu için şafii müftüsü meşhurdur. Altıncı şer'î hâkim peygamber soyundan gelenlerle ilgilenen kendisi de soylu nakibü'l-üşraftır. Yedinci şer'î hâkim ise ayak naibidir (2003c: 252).

Bu güne nice ebyâtları Kahvecizâde Diyârbekirli lehçesiyle edüp Murâd Hân'a verdikde safâsından bizzat kendüleri tilâvet ederlerdi. Cümle "mahkûl mı" lafızları "ma'kûl mı" yerine olsa gerek.

Andan lehce-i gayrı ıstılâhât-ı garibe

<i>mığrebçağı</i>	ahşam vakti
<i>Mutrib</i>	sâzende
<i>pürçihli</i>	havuç
<i>pürçikli</i>	havuç
<i>menim kimi</i>	benim gibi
<i>Bes men netmişem</i>	Ya ben neyledim?
<i>körp i</i>	köprü
<i>kuurgurşum</i>	kurşum
<i>ireli</i>	ileri
<i>hürme</i>	avret
<i>Meni yandırmışdır</i>	Beni bîzâr etmişdir
<i>Hulkum çıhipdır</i>	Canım çıkmışdır
<i>Nügü</i>	okka
<i>miskine</i>	tütün
<i>sitâre</i>	yıldız
<i>hazaki</i>	darılmak
<i>Heze bildim sıçım.</i>	Şimdi bildim suçumu
<i>öz özime</i>	ben bana
<i>Kavsâ gitmişem</i>	Bağa gitdim.
<i>Kici bacım, ulu bacım</i>	kız karındaşım ve büyük kız karındaşım,
<i>Loğ taşı</i>	dam taşı
<i>ard kıçı</i>	at kefi
<i>rânumuz aşı</i>	ekmek aşısı
<i>gendime aşı</i>	buğday aşısı
<i>gezengevî</i>	kudret helvası
<i>butum</i>	fısdık
<i>mirçite sakallı</i>	kıvrıcık sakallı
<i>pohrenk</i>	su yolu
<i>habbene</i>	
<i>heze</i>	şimdi
<i>acarlı dutuk</i>	yeni duvak
<i>Hey kişi pisik gimi mevtama gılan</i>	Hey âdem kedi gibi çağırma derim.
<i>Beski kuzeyi sındırmışsan?</i>	Zahir bardağı kırmış mısın?
<i>Atan gürriün olsun</i>	Baban mezâriyün olsun

Bunun emsali nice bin güne lehce-i mahsûsa kelimâtlan vardır. Amma tahrîrinde â'idesi ve beyânında fa'idesi yokdur. Bu kadar kâfidir." (2001a: 38).

Gezginimiz, “Evsâf-ı imâret-i cevâmi'hâ-yı şehir-i kadîm Diyârbekir, *hafazahullahu min âfati'l-mekr*” başlığı altında Diyarbakır’ın büyük camilerinden ve ilk olarak da bugün Ulu Cami olarak bilinen Cami-i Kebîr’den söz etmektedir. Cami-i Kebir (Ulu Camii), şehrin tam ortasında eski ibadet yeri olan büyük camiidir. Ulu Camii’nin tarihinden, Rum tarihçiler ve düşünürlerin verdiği bilgilere göre Hz. Musa zamanında yapıldığından ve o günden bugüne hep ibadet yeri olduğundan bahsetmektedir. Sütunlardan birinin üzerinde İbranice tarihi yazılıdır. Kale hangi devlet elinde olursa olsun bu eski yapı devamlı ibadet yeri olmuştur. Halep’in Ulu Camii, Şam’ın Emeviye Camii, Kudüs’ün Mescid-i Aksa’sı, Mısır’ın Ezher Camii ve İstanbul’un Ayasofyası gibi duaların kabul olunduğu, namazların bereketlendiği bir camidir. Kiliseden camiye çevrildiğine dair kanıtlar vardır. Minarenin dört köşe olması eski kilisenin çan yeri olduğunu gösterir. Mihrabı ve minberi eski tarzdır. Camii içinde bir de Şafii Camii vardır; orada Şafii mezhebinden olanlar namaz kılar. Caminin dört kapısı vardır. Cemaatinin çoktur. Gece gündüz cemaatsiz kalmayıp yetmiş seksen yerinde çeşitli ilimler öğretilir. Nice yerinde tarikat ehli kişiler çileye girip tevhid ve zikirle meşgul olurlar. Mermerle döşeli dış avlunun ortasında bir abdest havuzu vardır. Çeşmelerinin suları Hamravat Pınarı ve Ali Nehri Pınarı’ndan gelir. (2001a: 25).²⁴

²⁴ Evliya (2001a: 25), Ulu Camii’nden şöyle söz eder:

Evvelâ tâ vasat-ı şehirde ma'bedgâh-ı kadîm ve câmi'-i azîm âb-ı rûy-ı Diyârbekir ya'nî Câmi'-i Kebir. Eğer müverrih-i Rûm ve ger ukalâ-ı dûrbîn-i zevî'l-mefhûm cümlesi mütteliklerdir kim bu ibâdetgâh-ı atîk tâ Hazret-i Musa *aleyhisselâmun* zamân-ı sa'âdetlerinde bina olunmuşdur. Harem anuidlarının sağ tarafında bir amûd-ı beyaz üzre İbrî lisâniyle târihi vardır.

Her divel destinde bu kal'a oldukça bu binâ-yı kadîm ibadethaneden gayrı bir şey olmamıştır. Hâlâ eyle rûhâniyyet var kim bir musallî rek'ateyn ibadet etse Kabul olduğuna ademün kalbi şehadet eder. Gûyâ Haleb'ün Ulu camii ve Şam'un Cami-I Ümeyyesi ve Kuds-I şerifin Mescid-i Aksası ve Mısır'ın câmi'-i Ezher'i ve İslâmbol'un Ayasofya-i kebîri gibi müstecâbü'd-da've bir câmi'-i Diyârbekir'dir. Ve kenîseden vely olduğuna eser-i binalarında nice bin şâhid-i âdil vardır. Zîrâ minaresi çâr-küşedir. Deyr-i kadîm iken nâkûshâne imiş. Ve mihrabı ve minberi tarz-ı kadîmdir.

Derûn-ı cami' âvîzeler ve kanâdiller ile müzeyyendir. Ve cümle sağır ü kebîr gûnâ-gûn üçer kat amûdlar biri biri üzre vaz' olunmuşdur. Ve derûn-ı câmi'de bir cami' dahi Şâfi'i câmi'dir. Cümle Şâfi'i mezhebinde olanlar bunda ibâdet ederler.

Ve bu câmi'ün dört kapusu vardır. Kible ka-pusundan mihraba varınca (---) adımdır. Yemîn ü yesârına varınca tulu (---) adımdır. Bu cami' içre şeb ü rûz cemâ'atden hâlî olmayup yetmiş seksen yerde gûnâ-gûn ulûm görülür. Ve nice yerinde sâhib-i sülûk olan kimesneler erba'ne girüp tevhîd [ü] tezkire meşgullerdir.

Ve taşra haremî dahi beyaz mermer-i ham ile mefrûş olup tâ vasat-ı haremde bir âbdest havzı vardır. Cümle uyanlarından musallîler tecdîd-i vuzû' edüp ibâdet ile Rabbül-izzet'e takarrub ederler. Bu çeşmesârların cümlesi ayn-ı Hamrevât'dandır ve nehr-i Alî bınarındandır. Ve haremün cânib-i erba'ası İslâmbol'da Süleymâniye gibi yan soffalarındır.

Ve soffalar üzre cümle (---) aded biri biri üzre inşâ olunmuş gûnâ-gûn mermer ve sommaki ve hacet-i zenbûrî ve yerakânî amûd-ı müntehâlardır. En bâlâda olan rakîk ü nahîf ü sağîr amûdcüklerdir. Anın altındakiler dahi kalındır. Andan aşağıdakiler sûtûn-ı azîmlerdir. Bu amûdlar üzre cümle ibret-nümâ kıbâb-ı ser-nigûnlardır.

Bu haremün cânib-i selâsında üç kapudur. Ve nev-binâ çâr-küşe bir minare bina olundu. Netîce-i kelâm bu Diyârbekir içre böyle câmi'-i kebîr yokdur kim on bin âdem alur. Ve cümle âsâr-ı binaları ve kıbâb-ı ser-nigûnları serapa rasâs-ı hâs ile mesturdur. Cum'a hutbesinde hatîb Selîm Hân-ı fâtihi dahi yâd eder kim fâtih-i Âmid Selîm Hân'dır, be-dest-i Bıyıklı Mehemmed Paşa.

Evliya Çelebi, Ulu Camii'nden sonra bugün Dağkapı yakınlarındaki Nebi Camii olarak bilinen Peygamber Camii'ni, bu caminin de bir tarafında Şafii kısmı olduğunu ve Ulu Cami ve Nebi Camii gibi vakfından yararlanan birçok insanın bulunduğu İskender Paşa, Behram Paşa, Kara, İpariyye, Hüsrev Paşa, Ali Paşa, Hasırlı, Muallak, Aziz Efendi, Şems Efendi, Bıyıklı Mehmed Paşa ve Halid b. Velid Camileri cemaatlerinin çokluğu, bazı mitolojik boyutları ve kubbe yapısı yönünden anlatır. Daha sonra mahalle mescidlerinden bahseder (2001a: 25-27).²⁵

²⁵ Evliya Çelebi (2001a: 25-27), bu cami ve mescidlerden şu şekilde bahseder:

Andan **Peygamber câmi'i** (---) (---) binâsıdır ve Dağ kapusu kurbundadır. Bu dahi camii atıktır ve gayet rûhâniyyet vardır. Cümle kârgîr kıbâblardır ve serapa kurşumludur. Ve bir çâr-kûşe minaresi vardır. Ve bir tarafında yine Şâfi'î câmi'i vardır. Ve mihrâb ü minberi ve mü'ezzinân mahfili sâde musanna'dır. Ve haremde havzı ve fevvâresi mükellefdir. Bu dahi cemâ'at-i kesîreye mâlikdir. Ve bunda dahi rûhâniyyet vardır. Sâhibü'l-hayrâtun vâkı'asına Hazret-i Risâlet girüp anların ta'limiyle bina olunmağın Peygamber camii nâmiyle meşhurdur.

Andan **câmi'i-i İskender Paşa**: (---) (---) Hânın vüzerâlarındandır. Amma latîf ü musanna' kurşumlu ve bir minâre-i mevzûnlu ve evkafî kavî ve mürtezikaları firavun câmi'i-i abadandır.

Andan **câmi'i-i Behrâm Paşa**: (---) (---) Hân vüzerâlarından. Kurşumlu câmi'dir. (---) (-)

Andan **Melik Ahmed Paşa câmi'i**: (---) (---) Hân vüzerâlarından Ekrâd-ı (---) (---) dan bir sâhib-i hayr vezîr-i dilîr imiş. Amma efendimiz gibi "Melek Ahmed Paşa" namı değil imiş, "Melik Ahmed Paşa" imiş. Bu câmi'i-i pür-envâr Rûm ka-pusu kurbundadır.

Ve **Kara camii**: Bânîsi ma'lûmum değildir. Amma şeb [u] rûz cemâ'ati vefret üzredir. Amma kurşumlu değildir.

Ve **İpariyye câmi'i**: Bir ankâ Çîn bâzergânı bina edüp der-i dîvân kirecine yetmiş yük misk-i Hoten mahlut edüp bu câmi'i bina etdiğiçün İparî ya'nî miskli câmi'i demek olur. Hakka ki bir nem-nâk havada dîvârlann şemm etsen müşğ râyihâsı âdemün demâğın mu'attar eder. Amma kurşumlu değildir. Lâkin cemâ'at-i kesîresi vardır kim subh u mesâ cemâ'atden hâlî değildir.

Ve **Hüsrev Paşa câmi'i**: (---) (---) Hân vüzerâlarındandır. Mardinkapusu semtindedir. Gayet musanna⁴ ve şîrîn câmi'dir, amma kurşumsuzdur. Ve cemâ'ati vefret üzredir, zîrâ şehrin izdihâmı zemîninde vâki' olmuştur.

Andan **Ali Paşa câmi'i**: (---) (---) vüzerâlarındandır. Sanlı nâm mahalle içinde vâki'dir.

Ve **Hasırlı câmi'i**: Bânîsi ma'lûmum değildir. Palancılar kurbundadır. Bir kurşumlu ma'mûr câmi'dir.

Ve **Mu'allak câmi'i**: Bânîsi ma'lûmum değildir. Amma nisfını münhedim eden Timur-ı Lenk'dir. Ve Mu'allak câmi'i nâmiyle şöhet bulmasının aslı oldur kim bir çâr-kûşe minâre-i âlîsi var. Üstâd-ı bennâ bu minâre-i ser-âmedi beş aded amûd-ı müntehâ üzre edüp minarenin çâr-kûşe temelini dörd sütün üzre san'at-ı sihr-âsâr ile bina etmiş. Beşinci amudu minarenin temeli ortasına edüp cümle minârenün haml-i sakîli bu bir amûd üzredir. Sâ'ir dör[d] aded amûd âlet-i mülâhaza durduğıçün bu minareye Minâre-i Mu'allak dediklerinden camii dahi ol minare ism ile müsemmâ olmuştur. Amma bu minârenün esâsında beş aded amûdlar bir haddâd dükkânı içinde olmağile herkesün manzûru olamaz. Takayyüd-i tam ve bezl-i ihtimam eden müşâhade eder, ibretnümâ bir minâre-i ra'nâdir.

Ve **Rûmiye şeyhi Aziz Efendi câmi'i**: Nev-binâ câmi'i ra'nâciir ve Behrâmive câmi'i kurbundadır.

Ve **Şems Efendi câmi'i**: Ya'nî Sinoğlu câmi'i nâmiyle meşhur bir câmi'i-i ma'mûrdur. Bu nâm ile şöhe-i şehri olmasının sebep-i tesmiyesi oldur kim bu sâhibü'l-hayrât merhum Şems efendi rahm-ı mâderde iken peder-i büzürgvârı gazaya giderken "İlâhî bu hâmile ehlimin karnındaki evlâdımı sana emânet eyledim", deyüp gazaya müteveccih olur. Ba'de'l-feth cihâd-ı asgardan gelüp görse kim ehli âhirete intikâl eylemiş. Ahâlî-i mahalleden ehlinün gürün sıfâl edüp eydür: "Biz gazaya müteveccih oldukda ehlimün batındaki evlâdım i'tikâd-ı tam ile ol Hayyu'l-Kayyûm'a emânet verdim. Elbette ol evlâd afât-ı semavîden ve âfât-ı arzîden masun [u] mahfuzdur", deyüp mezâristâna varup ehlinün güruna varup eydür: "Es-selâmü aleyke yâ ehle'l-kıbur" dedikde hemân

Cami ve mescidlerden ilim yuvaları olan medreseler bahsine geçer (2001a: 27). Önce bahsettiği camilerin hepsinde birer ikişer medrese olduğunu söyler. Bunlar arasında bünyesinde yetişen öğrencilerinin elde edeceği rütbe bakımından en üstün ve saygını, vakıf desteği en güçlü olanının, Ulu Camii'deki Mercaniye (Mesudiye) Medrese'si olduğunu söyler. Gerek camii bünyesinde gerek müstakil birkaç medreseyi öğrenci yetiştirme alanlarını da belirterek (beyan, fıkıh, kelam, tasavvuf, tevhid, tefsir gibi) anlatır.

Ayrıca belirtir ki Diyarbakır'da Kur'an öğreten okullar vardır: her camide birer şeyhü'l-kura olup bunlar, hıfz ilmi öğretirler. Fakat Kürtler, "hıfz ilmine çalışan fazıl olamaz" diye hıfz ilmine fazla eğilmezler. Fakat tecvid ilmini öğrenirler.²⁶ Bunlar

---

sin içinde bir ma'sûm sadâsıyla: "*Ve aleykümü's-selâm yâ mücâhidi fi sebili'ilah ehi*" der. Cümle huzzâr-ı meclis hayran olup sinn-i meşhedin kapusun küşâde edüp görseler üç seneye balığ olmuş yüzü bedr olmuş bir şems-i münevver gulâm-ı pür-enver validesinin sağ tarafında yatar. Validesinin sağ tarafı memesi asla çürümeyüp ma'sûm-ı pak validesinin emceğin şupur şupur emmeğe başlar. Perverdigâr Rabbü'l-izze kadirdir kim "Karamı gecede kara karıncaya kara taş içinde kadarınca nafakasını verir." Ol ki evlâdın derûn-ı dilden Rabbullah'a emânet vere ol fena bulur mu? "İnnellahe alâ külli şey'in kadîr" (2/Bakara, 20)

Ba'dehû pederi sinne girüp evlâdın der-âğûş edüp mezkûr kabri sütr edüp ol ma'sûm gayet mahbûb olmağile ismine Şems derlerdi. Efvâh-ı nâsda sinde müştak olduğüçün Sinoğlu derler. Ba'dehû bu Şems Efendi Diyârbekir içre kut-biyyete kadem basup nice keşf [ü] kerametleri zahir ü bahir olup nice kerre yüz bin mürîde irâdet vermiş bir pîşvâ-yı tarîk [ü] âşık-ı siddîk kimesne imiş. Ba'dehû mâl-ı helâl ile bu câmi-i pür-envân inşâ edüp ismine Sinoğlu câmi'i derler kim sebab-i tesmiyesi oldur. Amma bir rûhâniyetli ma'bedgâh-ı latîfdir.

Andan **Bıyıklı Mehemed Paşa câmi'i**: Nazîf Paşa meydânındadır. Selîm Hân-ı Evvel'in vüzerâlarından fâtihi Diyârbekir Bıyıklı Mehemed Paşa hayratıdır. Paşa-yı mûma-ileyh dahi bu câmi-i rûşen-âbâdın sahasında asudedir. Bu dahi bir musanna' kurşumlu câmi-i rûşendir.

Andan **Hâlid ibn Velîd câmi'i**: Ba'de hicreti'n-nebeviyye Hazret-i Ebâbekr hilâfetinde bu kal'ayı Hâlid ibn Velîd f et h etdükde ibtidâ bina olunan bu içkal'ada Hazret-i Hâlid câmi'idir. İbn Hâlid Hazretleri câmi'i cenbinde yatar. Amma Hazret-i Halid ibn Velîd Hıms şehrinde medfûndur.

Bu mahalde Diyârbekr'ün (---) aded hutbe tilâvet olunur cevâmi"leri tamam oldu.

Evsâf-ı mesâcidhâ-yı müvahhidân

Cümle aded mahalle mesâcidleridir. Evvelâ Balıklı zaviyesi. Ve Samlı mahallesi mescidi.

²⁶ Evliya (2001a: 27) bu durumu şöyle tasvir eder:

"Evsâf-ı dârü'l-kurrâ-yı Hazret-i Kur'ân-ı azîm ü Furkân-ı mecîd

Bâlâda tahrîr olunan cevâmi"lerin her birinde birer şeyhü'l-kurrâlar vardır kim ilm-i hıfz görülür. Amma Kürdistân olmağile Arabistan gibi hâfiz-ı Kur'ân'ı çok değildir. Zîrâ "ilm-i hıfza mukayyed olan fâzil olamaz" dey ü ilm-i hıfza takayyüd etmezler. Lâkin ilm-i tecvid görülüp kıra'ati üzre ve kıra'at-i Ebû Ömer üzre râvîleriyle mahâric-i hurûfa ri'âyet ederler. Ba'zılar tekâmîl-i funûn etmeğüçün kıra'at-i İbn-ı Kesîr ve kıra'at-i seb'a ve kıra'at-i aşere tilâvet ederler (---) (---)

dışında Hadis okullarından, her camide hadis okutan bir hoca olduğundan, yine her camide çocuklar için birer mektep olduğundan da bahseder.²⁷

Ayrıca ünlü derviş tekkelerinin bulunduğunu ifade eder. Bu bağlamda Şeyh Rumî Tekyesi, Balıklı Tekyesi, İpâriyye Tekyesi'nden bahseder.²⁸

²⁷ Evliyâ Çelebi (2001a: 27), Diyarbakır'ın ilim ve eğitim durumunu kendi ifadeleriyle şöyle anlatır:

Sitâyiş-i dârü't-tedris-i âlimân

Cümle (---) aded medrese-i dâ[rü]'l-ulûmdur. Evvelâ bâlâda tahrîr olunan camilerin her birinde birer ve ikişer medrese-i dârü't-tahsil-i ulûmları vardır.

Amma cümleden Cami'-i Kebîr'de **medrese-i Mercâniyye**: Beync'l-ulemâ payesi vardır. Müderrisi andan mevleviyyeyle kadem basar. Müderrisi ve talebeleri vardır. Evkafı kavî olmağile hücrelerinin vazîfe-i mıfayyenleri ve lahmiyye ve şem'iyeleri da'îmdir.

Andan yine Cami'-i Kebîr'de Safî'î mihrabı hâricinde **medrese-i Şâfi'î**: Bu dahi mu'mûr [u] .Voâdân dârü't-tedris-i ehl-i edyândır.

Ve **medrese-i Cami'-i Peygamber**: Talebesi çokdur. Bunda bir kerre ilme bed' eden elbette ve elbette mahrum kalmamıştır.

Andan **medrese-i İpâriyye**: Meşhur medresedir kim ilm-i beyân görülür. Anınçün talebeleri yakın zamanda ayan u beyân olup sâhib-i sadr olur.

Andan Mardinkapusunda **medrese-i Hüsreviyye**. Bu dar-ı ulûmda ilm-i kelâm kıra'at olunur. Anınçün telâmîzleri fesahat u belagat üzre mütekel-limlerdir.

Andan **medrese-i Sarılızâde**: Bunda ilm-i fikh tilâvet olunduğundan halifeleri gayet fâkihlerdir.

Andan **medrese-i Şeyh Rûmî**: Ulu âsitânedir. Bunda mürîd-i mezîdleri ilm-i tasavvuf ve ilm-i tevhîd ile meşgullerdir.

Andan **medrese-i** (---) (---): Bunda ilm-i tefsürden tefsîr-i Cerîr-i Taberî ve tefsîr-i İbn-i Mes'ûd ve tefsîr-i Ebü'l-Leys ve tefsîr-i Beğavî ve tefsîr-i Kadî ve Tefsîr-i Deylemî ve tefsîr-i Feyzullâh Hindî ve tefsîr-i Ebusu'ûd görülüp müfessir ü müdakkık ulemâ vü fuzalâ-yı musannifleri vardır. Meşhur medreseler bunlardır.

Evsâf-ı dârü'l-kurrâ-yı Hazret-i Kur'ân-ı azîm ü Furkân-ı mecîd

Bâlâda tahrîr olunan cevâmi'lerin her birinde birer şeyhü'l-kurrâlar vardır kim ilm-i hıfz görülür. Amma Kürdistân olmağile Arabistan gibi hâfız-ı Kur'ân'ı çok değildir. Zîrâ "ilm-i hıfza mukayyed olan fâzıl olamaz" dey ü ilm-i hıfza takayyüd etmezler. Lâkin ilm-i tecvîd görülüp kıra'ati üzre ve kırâ'at-i Ebû Ömer üzre râvîleriyle mahâric-i hurûfa ri'âyet ederler. Ba'zılar tekâmîl-i funûn etmeğçün kırâ'at-i İbn-ı Kesîr ve kırâ'at-i seb'a ve kırâ'at-i aşere tilâvet ederler (---) (---)

Sitâyiş-i dârü'l-hadis-i Peygamberân

Cümle (---) aded dârü'l-hadîsdir. Gerçi İslamboldaki gibi kıbâb-ı azîmler ile mebni dar-ı'l-hadîsler yokdur. Amma elbette her câmide birer muhaddis-i ders-i âmlar vardır. Bâhusus Câmî'-i Kebîr imâmı Deli İmânî nâmiyle şöhret bulmuş imânî-1 fâzıl gâyelü'l-gâye muhaddisdir. Zîrâ Mısır'da Câmî'-i Ezher'de tahsil-i ilm-i hadîs etmiştir. Ve muhaddis Ramazân Efendi Müslim ve Buhârî'yi (---) (---) cümle hıfzan kıra'at etmiştir kim râvîleriyle yedi bin hadîs hâtr-nişânıdır.

Der-beyân-ı mekteb-i dârü't-ta'lîm-i sıbyân u tıflân-ı ciğer-kûşe-i püserân

Cümle (---) aded mekteb-i ebcedhândır. Evvelâ bâlâda tastîr olan cevâmi'lerin birer aded mektepleri mukarrerdir.

²⁸

“Der-medh-i tekye-i dervîşân-ı zîşân

Cümle (---) aded âsitâne-i seyyâhân-ı sâhib-i sândır. Evvelâ cümleden tarîk-ı Hâcegânda Şeyh Rûmî tekyesi. Bunda olan tevhîd ü tezkîr-i Sübhânî bir diyara mahsûs değildir. Şeyhi (---) (---) Efendi İbn Şeyh Rûmî'dir kim cemî'i fukaralara ve âyende vü revendegâna ni'metleri mebzul olup halkdan münzevî bir halûk u hâlîm ü selîm zât-ı şerîf-i mahdûm-ı mükerrremdir.

Evliya Çelebi, Diyarbakır'da insanların genellikle “ulemalara” “monla Mahmûd” ve monlâ fülân” dediklerinden de bahsederek(2001a: 31) bugünün Diyarbakır'ında da aynı şekilde din bilginlerine “molla” veya “mela” denilmesinin tarihsel ve kültürel temellerini anlamamıza yardım etmektedir.

47 mahallesi Müslüman olan Diyarbakır'ın 7 mahallesi Ermeni'dir. Fakat Rum, Frenk ve Kıptî (Çingene) mahalleleri yoktur. İçkale, Balıklı, Sarulı, Şeyh, Cami-i Kebîr gibi mahalleler meşhurdur.²⁹

Yazın Diyarbakırlılar zengin fakir ailecek nehir kıyısında kendilerine verasetle intikal eden yerlerde hayma ve çadırlar kurar, bostanlarına karpuz, kavun ve çeşit çeşit sebze meyveler, çiçekler ekip çalışırlar. Dicle sahilindeki Reyhan bağı müşebbek bostanı, Rum u Arab u Acem'de eşsizdir. Her bağ ve bostan verimli reyhanlarla dolu, şat nehrinden gelen havuz ve şadırvanlara sahiptir. İnsanlar tam yedi ay boyunca Şat kıyısında dost, arkadaş ve akrabalarıyla; saz ve sözle yiyip içerek zevkle yaşarlar. Dicle nehri kenarındaki bostanlarda yetişen Diyarbakır kavunu da eşsizdir. İnsan yediğinde tadı damağında kalır. Sanat erbabı, bostan mevsiminde kazanç ve işlerle meşgul olup her tür yiyecek ve içecek sahiptir. İnsanlar sabahleyin şehre işine gider, ikindiden sonra tekrar nehir kenarındaki bağlarına döner sefa sürerler. Evliya Çelebi Şat kıyısında insanların Şafii Vakti'ne kadar eğlendiklerini, ondan sonra ezan sesleriyle tevhid zikirleri ettiğini anlatır. Ayrıca Diyarbakır halkının tamamen Hâcegândan ve Gülşenî tarikatından olmakla tevhid zevk ve şevkinin vecdinden geri kalmadığını söyler. Çelebi'nin ifadesiyle “Netice-i merâm bu bâğ-ı irem'de gûy-gûy ve güm-güm cân sohbetleri olup devâm-ı devlet-i pâdişâhîye müdâvemet ederler.”³⁰

Andan **tekye-i Balıklı**: Bu dahi tarîk-ı (---) (---) vâcibü's-seyr bir tekye-i dervîşândır.

Andan **tekye-i İpâriyye**: Tarîk-ı (---) (---) tekye-i azimdir ve cümle dervîşânı yârân-ı nedimdir.” (2001a: 27)

²⁹ Evliya Çelebi'nin ifadesiyle (2001a: 28):

“Der-fasl-ı esmâ-i mahallât-ı buldan

Cümle (---) aded şehir mahalleleridir. Kırk yedi mahallesi müselmânlardır, yedi mahallesi Ermenîlerdir, amma Rûm ve Fireng ve Kıbtî ve (---) (---) mahalleleri yoktur. (---) (---) (---)

Evvelâ İçkal'a mahallesi ve Balıklı mahallesi ve Sarulı mahallesi ve Şeyh mahallesi ve Cami-i Kebîr mahallesi ve ..... (2 satır boş).... Meşhur mahallâtlar bunlardır.

³⁰ Seyyah, Diyarbakır'ın dinlenme, eğlenme ve mesire yerini çok güzel bir dille ve adeta hiç bir yönünü dışarda bırakmayarak anlatır. Ona göre Diyarbakır'ın mesire yeri benzersizdir:

Evsâf-ı mesîregâh-ı şehr-i Diyârbekr-i lâ-nazîr

Evvelâ cümleden meşhûr-ı âfâk olan diyâr-ı Rûm-ı Yunan'da Konya Meramı ve Adalya'da İstanâz bağı ve Mısır'da Feyyûm bağı ve Şam'da Mencik bağı ve Darende'de Darende bağı ve Malâtiyye'de Aspuzan bağı; cümle bunlar meşhûr-ı âfâk olup manzûrumuz olduğu üzre evsâfları tahrîr olunmuşdur. Amma bu Diyârbekir sâhil-i Şattu'l-Arab'da olan Reyhan bağı ve müşebbek bostanı Rûm u Arab u Acem'de nazîri yoktur. Kaçan kim evvel-bahâr faslında Şattu'l-Arab'un tuğyanı mahalli ubûr edüp mâ'-ı zülâli ber-karâr cereyan etmeğe başladıkda Diyârbekir ahâlîsinin bay [u] gedâsı cümle ehl [ü] lyâlleriyle sâhil-i Şatt'a rihlet edüp kenâr-ı bahrde âba vü ecdâdlarından irsile intikâl etmiş hudûdlarında hayme vü hargâhlariyle meks edüp bostanlarına kavun ve karpuz ve günâ-gün sebzevat ve şükûfe eküp kâr ederler. Amma bunda bir güne reyhan ekerler kim herkesün hududu kenarında eküp bir ayda güya olup mızrak kaddi oldukda ol reyhandan [208a] içerisi görünmek ihtimâli yoktur. Ve Şattu'l-Arab kenarında cümle külbe-i ahzânlarının der-i dîvârları ve bâbları ve siitûhları cümle reyhandandır. Ve cümle reyhanın yine kökleri zeminde olup cemî'i bergleri sebz-gün olup durmadadır ve da'imâ zemînden taravet bulup büyümedir. Bir hâne reyhan dîvârından görünmek ihtimâli

Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'ın tarihî, dinî ve kültürel yapısını anlatırken mitolojiyi dikkate değer bulduğu anlaşılmaktadır. E. Çelebi, dinî efsane ve popüler dinî anlayış ve inanışa da önem vermekte ve Diyarbakır halkının örneğin bir balıklı havuzla ilgili dinî mitolojik inanışlarını zikretmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Ayn-ı Balıklı suyu Diyarbakır'ın içinde büyük bir kaynaktır. Bu kaynak, "bir havz-ı kebîre rîzân olup içinde niçe bin elvan mâhîler şînâverlik ederler. Ammâ kimse sayd ve şikâr edüp tenâvül etmeğe kâdir değillerdir, zîrâ sayyâdlarının birkaçı meflûc olup ağızları ve burunları eğilmiştir." (2001a: 28) Nitekim Çelebi, Osmanlı-İran savaşında, Bağdad fethinde balıklı göldeki balıkların nicesinin yaralı nicesinin ölü olduğu ve gölün kanla dolduğu ve dolayısıyla balıkların hak yolunda savaştıklarını, hatta Bağdat fethinden

---

yokdur. Tâ bu mertebeye sık reyhanlı külbe-i reyhanlardır kim şeb [u] rûz içinde sakin olan merd [ü] zenânun demâğları reyhan ve sâ'ir gül [ü] gülîstan [ve] ergavânîstân [u] sünbülîstânından mu'attar olur. Ve her bâğun harem bağları dahi böyle reyhandan külbe-i seyrânlardır. Ve her kül-bede havz u şadırvanlar cümle Sat nehrindedir. Her bağ u bostanlar mâ-beyninde Şatt'ı tur'a tur'a .e firka firka edüp müşebbek bostanlara cereyan ettirmişlerdir. Kâmil yedi ay bu Sat kenarında gece -"undüz bir hay [u] huy ve saz [u] işret edüp Hüseyin-i Baykara zevkleri ederler. Ve yine cem'i ehl-i sanayi' bu bostan faslında kâr [u] kışblerine meşgul olup cem'i ma'kûlât [u] meşrubat mevcûd-dur. Nice bin âdem şehre çıkup gûnâ-gûn kâr edüp yine ba'de'l-asr gürûh-gürûh kenâr-ı Şat'da bağlarına gelüp zevk u safâya meşgul olurlar.

Bu bostanlarda olan âbdâr kavun bir diyârda olmaz, illâ diyâr-ı Van'da Bohtân kavunu olur. Amma bu Diyârbekir kavunu iridir ve gayet âbdâr u hoş-hordur ve gayet müşk [ü] amber-i ham gibi bir gûne râyiha-i tayyibesini var kim bir kerre tenavül edenim demâğından bir haftaya dek râyiha-ı bittîh Bitmek ihtimâli yokdur; hatta ulemâ-yı Kürdîstân ve fuzalâ-yı Sûrânîstân: "Hazret-i Ebâbekrin es-Siddîk'ün râyihası kavun gibi kokardı", demişler.

Ulemâ-yı Diyârbekir: "Bizim Şat kavunu râyihasında ola", demişler. Tâ bu mertebeye bir gûne rayihası var kim tenavül edenün yâhûd teşemmüm edenün demâğı pür-anber olur. Ve bu Diyârbekir kavunu kırkar ellîşer vukîyye geliri de vardır ve cümle sebzigûndur. Diyâr diyâr erdiği mahalle dek hedaya götürürler. Ve niçe kişiler darçîn ve karanfil ve pirinç ile Hazret-i Muaviye te'lifî zerde ta'amı yaparlar kim diyâr-ı Rûm'da Atina balından eyle mümesssek kavun zerdeki olur. Amma memdûh değildir. Lâkin reyhanı dahi eyle ağaçlar olur kim yedi-sekiz ayda çadırlara direk ve kazık yaparlar. Âteşe yaksalar sünbül-i Hitayî kokar. El-hâsıl ahâlî-i Diyârbekir'ün bu Şartu kenarında yedi sekiz ay zevk ü safâlarına halk-ı' hân reşk ederler, zîrâ geceleri Kadîr, rûzları ıyd-ı adhâ olup Hüseyin-i Baykara fasılları edüp cihandan sehel kâm aldık" zann ederler.

Her şeb sâhil-i Sat kanâdîl ü fânus u şem-i rîh meş'aleler ile çerâğân olup Şatt üzere niçe bin san'atlar ile şem-i revgân ve şem-ı aselleri tahtalar üze[re] zeyn edüp bir taraftan bir taraftan bir tarafa çerağlar cereyan edüp şeb-i muzlimleri güya rûz-ı rûşen olup her külbede hanende vü sazende vü kaşmeran u mutribân [u] meddâhân ve avvâd u çartayî ve şestârî vü berbûtî ve kanunî vü çengî ve rebabî vü mûsikârî ve tanbûrî ü santûrî ve nefirî vü belebanî ve neyzen ü dehenken; hulâsa-ı kelâm cemi-i sâzendegân u mizmeregân, cümlesi tâ Şâfi'îye dek fasl-ı Baykara edüp ba'dehû müezzînân-ı müselmân asvât-ı hazînleriyle temcîd ü temhîdler tilâvet edüp cümle ehl-i tarîk u aşîkân-ı sâdikân Fisagores-i Tevhîdî tevhîdi ederler, zira ahâlî-i Diyârbekir cümle tarîk-ı Hâcegândan ve tarîk-ı Gülşenî'den olmak ile zevk ü şevk-i tevhid vecdinden dahi hâlî değillerdir. Netice-i meram bu bâğ-ı irem'de gûy-gûy ve güm-güm can sohbetleri olup devâm-ı devlet-i pâdişâhiye müdâvemet ederler. Huda mertebelerin âli ede. Andan,

Mesîregâh-ı Kavs bağı. Bu dahi şöhre-i şehir olmuş bâğ-ı iremin biridir; hatta fâtih-i Bağ'l Sultân Murâd ba'de'l-fatih-i Bağdâd Gazi Sultan Murad bade'l-feth-i Bağdad bu bağa gelüp adlile dâd edüp anda ayş [u] işret etdi. Bu teferrücgâh u ârâmgâh nehr-i Şatt'un tarafında ravza-ı Rıdvan'dan nişan verir bir gîtân-ı cinândir kim vasfında lisân bîzebândır (2001a: 38-39).

sonra Murad Han Diyarbekir'e gelip Rumiyye şeyhi azîzi şehid ettiğinde gölün kanla dolduğunu ve bundan dolayı bunu yaptığına çok pişman olduğunu anlatır (2001a: 28).³¹

31 “Ziyâretgâh-ı evlilyâ'ü'l-ârifin ve asfiyâü'l-vâsilin

radıvallahı anhum ecma'in kaddesenallalu bi-sırrilü'l-mübîn

Evvelâ cümleden kadîm ziyâretgâh-ı Ashâb-ı

Güzîn içkal'ada paşa sarayı kurbunda Hazret-i Hâlid câmi'i'nde pîr-i ashâb-ı sevk, şeyh-i erbâb-ı zevk, gâzî-yi hürr-i şehîd Hazret-i Hâlid ibn Velîd *aleyhi'r-rahînetü'l-inelikî'l-mecîd*. Bu kabri pür-envâr bizzat Hazret-i Hâlid'ün evlâdı Hazret-i (---) (---), amma bi-nefsihî kendüleri Hımsı şehrinde medfûnlardır. Nice sene kendüleri Diyârbekr'i kayâsıralar destinden feth edüp müstakîl Diyârbekir hâkimiyken bu mahdûm-ı mükerreremi merhum olup bu iç kal'a câmi'i'nde defn etmişdir kim hâlâ ziyâretgâh-ı ünâsıdır. Hakîr-i pür-taksîr âsitâne-i se'âdetine rû-mâlîde etdiğimiz mahalde hâtıra hutur edüp bu ebyâtı rûy-ı dîvârına tahrîr etdim, li-nâmîkîhî:

Ecel sühâmı hakk evler hadîdi

Dahi Halici Velîd ibn Velîd'i

Andan kal'adan taşra ziyâret-i Hamza Baba

kaddesenallahı bi-sırrihî'l-azîz.

Andan yine Rûm kapusundan taşra hâris-i akl u şer' ârif-i asi u fer' şeyh-i millet kutb-ı devlet ma"den-i esrar-ı İlahî mücâhid-i envâr-ı nâmütenâhî **Hazret-i Şeyh Rûmî**. İlm-i şerifleri (---) (---). Bizzat maskat-ı re'sleri diyâr-ı Azerbaycan'da şehir-i Rûmiyye'dir. Hâlâ ecdâdından Koçağa sultân ve Sovrî sultân cümle Rünme'cic medfûnlardır İnşâallah ol mahalli tahrir ettiğimizde anları da terkîm ederiz. Amma bu azize “Rumiye Şeyhi” denmesinin sebebi oldur kim vatan-ı aslıleri lehr-i sebeb-i tesmiyesi oldur kim vatan-ı aslıleri şehir-i Rumiye'dir. Bu hazret-i azîz mâldâr ve azîz kimesne olmağile kırk binden mütecaviz mu'teku fukaraları kendüye halka-be-gûş olmuşlardır. Bı kesret-i fukara ile tarîk-ı Hâcegân'a şöhet vermişlerdi.

{**Sebeb-i şehâdet-i Şeyh Rûmî**}: Hatta Sulta Murâd Hân'a gammazlar Revân kal'ası altındı "Pâdişâhım, Diyârbekir'de Rûmiye şeyhi. *Allah a'lem*, Mehdi gibi sâhib-i huruç ola gibi. Zîrâ kır bin hemân üryan u büryân aşk-ı İlahî ile giryâ tüvânâ ve zeber-dest mürîdleri vardır" deyü şeyi Murâd Hân'a gamz eldiler. Murâd Hân: "Olmaya illâ hayr", deyüp hâmüş oldu. Üç seneden Mîm Hân Bağdâd-ı behîşt-âbâd fethine azîmet edî kat'ı menâzil ve tayy-ı merâhil ederek Diyârbekî karîb vardıkda cümle a'yân [u] kibar nehr-i Fur *sahilinde istikbâl-ı* Murâd Hân'a vardıklarında az dahi muhteşemâne üç bin mülebbes dervîşân huzûr-ı Murâd Hân'a bî-bâk u bî-pervâ varup: "E selâmü aleyke, hünkârım", deyü "hûn" hıfz keşîdelice ederler.

Murâd Hân eydür: "Azîzim, hûn lafzın medli etdiniz." der. "Belî, hünkârım, bu mahalden sa'âds le Bağdâd'a vardıkda muhasara edüp mâh-ı Şa'b nü'l-mu'azzam (---) gününde kırk gün tamâm o! ba'de'l-feth derûn-ı Bağdâd-ı behîşt-âbâdda Kız baş'un başların tîğ-i âteştâb ile tıraş edüp hûnla: seylâb gibi revân etdirüp dest-i Acem'de Revân k şehîd olan sünniyânun kanları intikamların ahrs Anınçün 'Hûn-kârım' deyü medd etdik." c Sultân [209a] Murâd, azîzün Bağdâd fethi tebş: şeyhden istimâ' edüp mesrur oldu.

Murâd Hân eydür: "Yâ efendi, ba'de'l-feth -hatla âsitâne-i se'âdetime vâsıl olur muyum?" dedikde; "Belî, ba'de'l-fetih bu Diyârbekr'e gelüp gammaz u hemmâzlar iğvâsıyla nâ-hak bir hünkârlık dahi edersiz. Amma kulûba dokunup İslâm't varırsız. Amma *Allahu a'lem*, size gayrı feth-i bâb olur." dedükde Murâd Hân bu rumuzu sâde geçüp eydür: "İnşâallah, efendi, ba'de'l-feth-i Bağdad azîmetim cezîre-i Malta üzeredir." der.

Hemân azîz eydür: "Beğim, şimdengerü tarîkat-ı Muhammedi kitabın okuyarak Budin üzre gitseniz. dahi a'lâdır." dedikde Murâd Hân eydür:

"İnşâallah Nemse çasarı olan Alaman kır. gûşmâl etmemiz mukarrerdir, zîrâ buyura gibi Nemse küf f ân benim Bu-dîn'im kal'a çete ve potura ve Katona kâfirleri salırmış", der.

Hemân yine azîz, "Beğim, neylersen eyle, Kızılbâş elinden İmâm-ı A'zam'ımızı halâs eyle. Ba'dehû Budin'ün muhafazasına mukayyed olup hâzır-bâş ol!", deyü nice bu güne rumuz-ı künuzâmîz kelîmâtlar ederek Diyârbekr'e gelüp vâfir ihsan edüp bir şey kabul etmeyüp Diyârbekr'ün hâne-i avarızından ve cizye malzemesinden tenzîl rica ederler. Ricaları hayyiz-i kabûlde vakı' olup andan Murâd Hân Azîz'ün du'â-ı hayriyle Bağdâd'a varup hikmet-i Huda şeyh hazretlerinin ta'yîn etdikleri gün ki oldu Tayyar Mehemmed Paşa şehîd olduğu ân Bağdâd sulh ile f eth olup asker-i bî-pâyân derûn-ı kal'aya girdikten sora Kızılbâş-ı kallâş Karanlık kapu dibinde kapanup cenge âheng edüp içkal'ada mütehasm olanlar dahi cebehâneye âteş edüp nice bin guzât-ı müsli-mîn ve nice bin mülâhidîn âteş-i Nemrûd'a göyü-nüp tayr-ı Ebâbîl kimi havaya

Ayrıca Seyyah'ın tarikatlara, şeyhlere, evliyaya, dinî şahsiyetlere, alimlere vs. de ayrı bir yer verdiği görülmektedir (2001a: 30, 39, 40, 41). Bundan dolayı gittiği yerlerin ziyaret yerlerini görür ve onlarla ilgili dikkat çekici bilgiler verir. Bu bağlamda “**Ziyâretgâh-ı evlilyâ'ü'l-ârifîn ve asfiyâü'l-vâsilîn radıvallahü anhüm ecma'în kaddesenallalu bi-sırrilü'l-mübîn**” başlığı altında Diyarbakır'ın ziyaret yerlerinden görece uzun uzun bahseder. Bu çerçevede öncelikle Sahabe ziyaretgahını gördüğünü

---

tayerân edince he-mân Murâd Hân gazaba gelüp "Bre vara vuran Kızılbaşları kılıçdan geçirsinler." deyince yedi sa'at-da kırk iki bin Kızılbaş'ın başların şimsîr-i İslâm ile tıraş etdiklerinde Murâd Hân eydür: "Allahu Ekber, Diyârbekir'de Rûmiye şeyhi bu gazamın böyle olacağım keşf etmiş idi. Hakka ki tehî er değil imiş. İnşâallah bu feth [ü] fiitûhi tebşîr etdiğiçün ana çok ihsan ederim." diyerek ba'del-feth yine Diyâr-bekr'e gelüp azîz Hazretlerine belegân-mâ-belâğ ihsanlar etdikçe şeyh bir zerre kabul etmeyüp du'â ederdi.

Yine gammazlar "Pâdişâhim! Azîz şeyh ilim-i kimyaya mâlikdir kim on bin kîse altıma mâlikdir ve murad edinse cemî'i müridlerinün bakır avânîlerin cümle altın etmeğe kadirdir. Korkacağuzdur Timur-i bî-nûr gibi ve Mehdi-yi sâhib-zuhûr gibi bu şeyh huruç ide." dediler.

Murad Han yine ıgâmâz-ı ayn ediip şeyh ile bir esnâ-yı kelâmında: "Azîzim, acaba ilm-i kimyâ nun aslı var mıdır? deyü su'âl eder.

Azîz dahi: "Belî. hünkârım! Kâr-ı meşâyihândır, kifâf-ı nefis için peyda edüp zer-i hâlisden habbecikler edüp tenûvül ederler. Ehl-i sülûk olan kimesneler anınla def'i-i cû' ederler. Yohsa, mâl-ı Karûn'a mâlik olalım deyü tahsil-i kimya etmezler."

Murâd Hân eydür: "Ah Efendi! Şuna mâlik olanları görsem! Bu ilme gayet münkirim." der. Hemân azîz eydür: "Beğim. eğer afv ile mu'âmele ederseniz huzurunuzda eylesinler, tâ ki acâ'ib göresiz." der. Murâd Han azîzün halvethânesine gidüp halvet ederler. Hikmet-i Huda ol mahalde azizün hareminde eyâlet-i Şam'da Ma'anoğlu nâmıyla meşhûr-ı âlâk mîr-i Dürzî'nün bir fertûte-i cihâne vü delle-i muhtâre dûtîze kızı var idi. Huzûr-ı pâdisâhiye geliip zemîn-bûs edüp nice kelâm-ı dırâzdan sonra ol mekkâre avret babası Ma'anoğ-ıu'ndan gördüğü gibi âteş-ı Nemrûd yakup bir kantar nühâs-ı hâssa bir dank iksîr-i a'zâm verüp ol ân sûret-i zerd bulup bir zer-i hâlis olur kim sem'i asfer gibi nerm bir zeheb-i hâlis olup azîz andan bir kaç habbe edüp kendiisi tenâvül eder. Üç habbe dahi Murâd Hân eki edüp ol gün ol gece Murâd Han asla ta'âm dilemeyüp pür-şikem durur.

Hemân Murâd Hân serâperdesine gelüp gammazlarını cevâbları sâdik çıktığına ta'accüb edüp ol ân (---) (---) ağayı şeyhin halvethânesine gönderüp şeyhi ve Ma'anoğlu kızın ma'nûkan şehid edüp Rumiye kapusundan taşra defn etdiler.

Ba'dehû Murad Han da İslambol'a varup çok muammer olmayup: “Âh şeyh Rumi” ve “ah (---) (---)” diyerek merhum oldu.

Bu menakıbı hakir efendimiz Melek Ahmed Paşa'dan istima edüp tahrir etmişiz. Zira ol asırda Meiek Ahmed Paşa Murâd Hân'ın [209b] silâhdârı ve ba'de'l-feth-i Bağdâd Diyârbekir vâlisi olup azîzün mu'takidi olmağile her bâr azîzi ziyaret ederdi. *Rahmetullahi alevli.*

Amma Rümkapu'dan taşra makâbir-i müslimîn içre bî-kıbâb ve bî-binâ medfûnlardır. *Kaddesenal-lâhu bi-sırrıhi'l-azîz.*

Anda bu hakîr seng-i mezarına bu ebyâtı tahrîr etdim. Beyt:

Gelüp etdik ziyâret bu makamı

Ki budur pişvâ-yı Şeyh Rumî

Andan ziyâretgâh-ı monlâ-yı azîz Muslihüddîn Lârî: Hindistan'daki Lâr şehrinde vücudâ gelmiş bir seyyâh-ı âlem ü fuzalâ-yı benî Âdem idi. Rûm'a geldikde musâhib-i şehriyârî olup hayli şöhet-i itibâr bulup Ebussü'üd mertebesi kimesne oldukda mevlevîyyet ile Diyârbekir'de Hüsrevîyye medresesinde seccâdeni.şîn iken secde-i âhiri tamâm edüp kârgâh-ı fenadan bârgâh-ı bekaya gidüp hâlâ anda seccâde-nişin olup Rûmiyye şeyhi civarında asudedirler.

..... (4 satır boş).....

Diyârbekr'ün enderun [u] bîrûnunda nice ziyaretler etdik. Amma meşhûr-ı âfâk bunlar.” (2001a: 40-41).

söyler. Bu ziyaretten sonra Hamza Baba, Hazret-i Şeyh Rûmî ve Molla Aziz Muslihuddin Larî ziyaretlerini anlatır. (2001a: 40-41).

Gezginimiz, Diyarbakır'ın kültürel hayatının ayrılmaz bir parçası olarak sanat ve mimarisinden yeri geldikçe ve görece uzun uzun bahsetmektedir. Diyarbakır'ın dış kalesinden, surlarından ve iç kalesinden ayrıntılı olarak söz etmektedir. Kalenin konumunu, surların ölçülerini, surlardaki kapıları, surların siyah taşlarla yapılmış olmasından,³² iç kalenin karakteristik özelliklerinden kendine özgü üslubuyla

³² *Seyahatname*'nin kendi diliyle (2001a: 24-25) kale ve surlardan şöyle bahsedilmektedir:

Diyârbekir kal'asının zeminin ve eşkâlin ve dâ'iren-mâdâr cirmin beyân eder

Evvelâ kal'a-i Kara Âmid: Eyle meşhûr-ı âfâk kal'a-i hısn-ı hasîn ve sedd-i metîn olan sûr-ı üstüvâr Şattu'l-Arab kenarında evc-i semâya ser çekmiş Fıs kayası bu rûy-ı arzda meşhûr-ı âfâk olan püşte-i bülend üzre siyah seng-i hara ile mebnî bir kal'a-i kavîdir kim bu gerdiş-i devâyir-ı kecrev-i felekde bir kal'a-i ser-bülenddir. Gerçi yalçın kaya üzredir, amma ol kûh-i azîmün zirve-i a'lası vâsi' sahrâ-yı çemenzâr-ı lâle-izârdır. Kal'anın cânib-i şarkîsi ve şimali tarafına meyyal semti evc-i asumana kad çekmiş kayalar üzeredir kim Fıs mağaraları bu kal'a-i etmeğe cür'et idemez. Güya bir derk-i esfeldir. Nehr-i azîm cereyan edüp tarafeyni gül-i gülîstan u bağ u müşebbek bostan ve reyhânistândır kim her sene beş altı ay ahâlî-i Diyârbekr'ün Şattu'l-Arab faslı idecek teferrüçgâhlarıdır kim rûy-ı arzda mesî-regâhlar içre bu dahi meşhûr-ı âfâk bir seyrângâh-ı işretgâhdır.

Bu kal'anın burç [u] buruları üzre aşağıda cereyan eden Şatt-ı azîme nazar olundukda mezkûr nehir güya bir tur'acık gibi nümâyândır. Bu kal'a-nın ol tarafı tâ bu mertebe kulle-i feleğe kad-keşân olmuşdur. Amma yıldız tarafı ve garb u cenûb ve kible tarafları düz zemindir. Ve dîvânının kaddi cümle kırk zirâ'-ı melikî-i âlîdir ve onar arşın arîz esâs-ı dîvân vardır. Ve dâ'iren-mâdâr cümle kulle-i bülendlerdir. Ve cümle (---) aded dendân-ı bedendir. Ve bu kal'a-i müzeyyen siyah seng-i tıraş ile mebnî olduğundan "Kara Âmid" derler. Ve üstâd sâhib-i hendese bu kal'ayı şekl-i murabba'dan şimal [u] cenuba tûlânîce bina edüp cümle kulleleri ve dendân-ı bedenleri birbirine nazırdır. Hîn-i muhatarada birbirini korudur. Ve seng-i haradan inşâ olunmak ile zemîni dahi yalçın kaya üzre bina olunmağın düşman muhasara etse bir tarafından lâğım [u] meteris sürüp zafer bulmak mümkün değildir. Meğer bir sene muhasara olunup derûn-ı kal'ada kaht [u] gala olup kal'ayı teslîm ideler. Ve şekl-i murabba'nın şarkîsi derk-i esfel olmağile handak lâzım değildir.

Amma şimali ve cenubu ve garbîsinde handaki (---) (---) Ve şekl-i murabba'ı rûkûnlerinde sedd-i Ye'cûc-misâl bürûclan var kim güya her biri birer kulle-i Kafîrdir. Amma sâ'ir kal'alar gibi üçer dörder kat değildir. Ancak bir kat hisâr-ı üstüvârdır.

Ve cümle aded bâb-ı hadîdlerdir. Evvelâ şimal canibine mekşûf Dağ kapusu; Şerbetîn'e ve Eğil'e ve Argânî ve Çermik'e ve Harput ve Palu'ya giden bu Dağ kapusundan gider. Ve cânib-i garba meftûh Rûmkapusu; mezâristâna ve Karadağlar'a gidenler bu bâb-ı azimden gider. Ve kible semtine küşâde Mardinkapusu. Ve taraf-ı şarka nazır Yeni kapu. Bundan aşağı Şatt kenarına inüp cisirden Şatt'ı ubûr edüp andan kal'a-i Mifârikîn'e ve nehr-i azîm-i cisr-i Batmân'ı geçüp bir menzilde kal'a-i Hazzo'ya varır. Ve bir kapu dahi paşanın olduğu içkal'a sarayında cânib-i şarkda nehr-i Şatt'a açılır uğrun kapusudur. Amma şâh-râh değildir.

Bu bâb-ı hadîdler ile ârâste olmuş sûr-ı metînin dâ'iren-mâdâr, bu hakîrûn adımıyla kâmil on bir bin germe adımdır. Amma şark tarafı kuşesi paşa sarayı olup çâh-ı Gayya ve muhalif uçurum olmağile adımlamak mümkün olmadı. Ancak Dağ kapusundan Mardinkapusuna varınca bu kal'anın içi iki bin adım yerdir.

Bu takdirce yalçın kaya üzre adımlayamadığımız divarun tûlu iki bin adım hisâb edüp bu minval üzre kal'a-i Kara Amid dâ'iren-mâdâr on dört bin adım olmuş olur. Ve bu kal'anın Şatt'a nazır tarafında şimale müteveccih kuşesinde {ve kal'a-i Diyârbe-kir'in seng-i harası bir güne sengîn seng-i siyâhdır kim ana seng-i hadîd te'sîr etmez. Ve asla âteş te'sîr edüp kireç olmaz. Bir acâ'ib ma'den-i garîbdır kim vafında lisân kasırdır}.

bahsetmektedir.³³ Camilerin, sarayların ve evlerin mimari özelliklerinden de yeri geldikçe durduğunu belirtmek gerek.

Saraylardan bahsetmesi de aslında önemlidir; hem şehrin mimari ve şehircilik yönü, hem de sosyal ve kültürel yönü açısından kayda değerdir. Genellikle gidip gördüğü yerlerin sarayları varsa, mutlaka onlardan bahseder. Saray bilgisi, bize, şehrin sosyo-kültürel açıdan seçkinlerin durumu konusunda önemli ipuçları verirken, ekonomik açıdan da şehrin önde gelenlerinin hayatı hakkında işaretler sunmaktadır. Bu bağlamda Diyarbakır'da da saraylardan bahsetmektedir. Anlattığına göre Diyarbakır'da toplam 75 tane ulema, meşayih, vüzera ve vükela sarayı bulunmaktadır.³⁴

Evliya Çelebi'nin bahsettiği imaretler, kârbânsaraylar, genel hânlar, tüccar hanları, gariban hanları, yani bekar odaları, Diyarbakır'ın sosyo-kültürel hayatını anlamak bakımından önemlidirler. Seyyah, buralarda kimlerin kaldığını, yani buraların ne tür işlevler gördüğünü anlatmakta, bunlarla ilgili hem içerik hem de istatistikî bilgiler vermektedir.³⁵

33

“Der-sitâyiş-i içkal'a

Kamil dörd bin adımdır. İçinde yüz elli aded hücreli ve müte'addid dîvân-hâneli sarây-ı zîmdir. Her gelen vüzerâ vü vükelâlar birer hücre ve hemmâm ve havuz ve şadırvanlar inşâ edüp kat-en-aer-kat bir sarây-ı müzeyyen olmuşdur. Cümle revzenleri ve şahnişinleri Şattu'l-Arab'a ve Sa'dî köy sahrasına ve Karadepe nâm vâdilere nazır manzara-ı cihân-nümâlardır. Ve sarayım bir dîvân-hâne-i atîki var. Selâtn-i selefden Sultân (---) (---) bînâsıdır. Bunda olan tarz-ı kadîm nakş-ı bukalemun meğer Mısır-ı Kâhire'de kâl'a-ı Sultân Kalâvân'da ola. Bu kal'a-i enderünda cümle (---) aded neferât-hâneleridir. Ve bir hammâm ve bir Hâlid ibn Velîd cami'i var. Ve on aded su değirmânlan var. Bir içkal'ada böyle âsiyâb-ı mâ yokdur. Ve bir diyara mahsûs değildir kim paşalar içkal'aya gireler, değil ki sakin olalar. İllâ cümle vüzerâ bu Diyârbekr'ün içkal'asında olurlar. İbtidâ bu sarâyın bânîsi Selîm Hân-ı evvel vezîri fâtihi Bıyıklı Mehmed Paşa'dır. Haylî vâsi' sarây-ı azîmdir. Ve içkal'a-i metîndir. Şehir içinde cânib-i kibleye nazır bir demir kapusu var. Da'imâ dîdebânları amade olup nigezbânlık ederler. Ve dahi bu içkal'a değirmânlan suyu kudretten yine içkal'a içinde kayadan tulû' edüp âsiyâbları deveran etdirüp paşa sarayından geçüp kal'a dîvârında bir demir kafes pencereden çıkup Fıs kayası'ndan aşağı rîzân olup taşdan taşa kendüyi urup selsebil-âsâ cereyan ederek nehr-i Şatt'a munsabb olur. Amma âb-ı nâbdan nişan verir İçkal'a aynı'dır. (---) (---) (---) (---)” (2001a: 25)

34

“Cümle yetmiş beş sarây-ı ulemâ vü meşâyihân ve vüzerâ [vü] vükelâ hanedanlarıdır. Evvelâ içkal'ada paşa sarayı ve kethüda sarayı ve molla sarayı ve rûznâmecî Hüseyin Efendi sarayı ve Kaya Çelebi sarayı ve Hacı Musa sarayı ve Bezîkiöğlü şurayı ve Osman Paşa sarayı ve şeyhülislâm sarayı ve nakîbüislâm sarayı ve Rûmiye şeyhi sarayı .....” (2001a: 29).

35

“Sitâyiş-i imâret-i sarây-ı kârbân

Cümle (---) aded mihmân-hâne-i âyende vü revendegân-ı hasbîlerdir.

Evvelâ **Melik Paşa hânı**: Rûm kapusunun iç yüzünde kal'a-misâl bir Şeddadî kârgîr-binâ bir hân-ı ra'nâdır kim güya henüz üstâd bennâ destinden çıkmıştır. Cümle kîbâblan kurgurşum ile mestur bir ârâmgâh-ı ma'mûrdur. Amma hayfâ kim Diyârbekir vâlîlerinin delileri sakindir. Eğer uslu âdemler sakin olsa idi bu mihmânsarây-ı bî-minnet küşe-i cennet olurdu.

Andan (---) (---) **kârbânsarâyı**: Atbâzârı'nda. Bu dahi bir vekâle-i ibretnümâdır kim vasfında lisân kasırdır. Cümle kîbâblan rasâs-ı hâss-ı nîlgûn ile mestur. Bunda dahi paşanın sekban u sarıcaları sakinlerdir. Kendülerden mâ'adâ bir âdem bu hâna yanılıp girse sekbanlar seg gibi ol âdeme üşüp pare pare ederler. Sarıcalar görse sarıca arı gibi sarılıp âdemi sokarlar.

..... (1.5 satır boş) .....

Seyahatname'de Diyarbakır'ın öne çıkan binaları da birere medeniyet unsurları olarak zik edilir:

Sitâyiş-i ibretnümâ-yı abadan

Cümleden binâ-yı ibretnümâsı kal'asıdır. Andan Cami'-i Kebîr'dir kim üstâd mühendis var maktûrın sarf edüp anda tasarruflar ve şîrînkârlıklar etmişdir kim atlas-ı felekde eyle bir cami' yokdur. Ve bir asar dahi Salt üzre cisirdir (2001a: 30).

Evliya'nın Diyarbakır'ı anlatırken üzerinde durduğu konulardan biri de *sudur*. Diyarbakır'ın sularını anlatır ve insanla ilişkisini de kurmaya çalışır. O nedenle su konusunu nasıl ele aldığından bahsetmek gerekir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, seyyahımız, gittiği yerlerin su birikiminden heyecanla bahseder. Suları anlatırken adeta sulara katılır ve sularla birlikte kendisi de coşar, akar.

Diyarbakır suları bağlamında Dicle nehrini uzunca anlatır ve Diyarbakırlıların her sene beş altı ay nehir kenarında nasıl dinlenip eğlendiklerinden bahseder.³⁶ Dicle, Fırat ve bu ikisiyle bağlantılı olan nehirleri, bütün ayrıntılarıyla, doğduğu yerler, birleştikleri yerler, denize döküldükleri yerler, su özellikleri ve mitolojik boyutları ile, ayet (Mü'minûn, 18) ve hadisler (Buhari, Fiten 24; Müslim, Fiten 29) de zikrederek genişçe ele alır (2001a: 32-37).³⁷ "Hatatt-ı Makrîsi eydür, "Dicle ile nehr-i Furât'

Der-beyân-ı hân-ı hâcegiyân

Cümle (---) aded hân-ı tüccârân-ı hâcegândır.

Evvelâ kal'a-misâl **hân-ı Hasan Paşa**: Gayet metîn ü müstahkem ve nev-binâ demir kapulu kârgîr-binâ bir hân-ı ra'nâdır. Cümle (—) aded hücredir. Haremde havz ve şadırvanlarında âb-ı hayâtları revândır.

Ve Mardinkapusu dibinde **Bâzîrgân hânı**: Bânîsi ma'lûmum değildir. Amma hânlar içre bir güldür ve gayet ma'mûr hân-ı azimdir.

..... (1.5 satır boş) .....

Der-temdîh-i vekâle-i mücerredân-ı gariban

Cümle (---) aded bekâr odalarıdır kim bunlarda cemî'ı memâlik-i mahrûselerden gelmiş tüccar ü züvvar ve esnâf-ı sanayi' ve ehl-i hiref-i garîb ve gurebalar birbirlerine mütekeffil olup bu odalarda müeddebane sakin olurlar. Başka bevvâbları vardır ve ba'de'l-işâ bevvablar tabl çalup kapuların sedd ederler. Ve ba'de'l-fecr yine davul çalup herkesi agâh edüp bâbları küşâde ederler. (---) (---) (---) (2001a: 29).

³⁶ Evliya'nın kendi diliyle (2001a: 24) "Nehr-i azîm cereyan edüp tarafeyni gül-i gülistan u bağ u müşebbek bostan ve reyhânistândır kim her sene beş altı ay ahâlî-i Diyârbekr'ün Şattu'l-Arab faslı idecek teferrücgâhlarıdır kim rûy-ı arzda mesîregâhlar içre bu dahi meşhûr-ı âfâk bir seyrângâh-ı işretgâhdır."

³⁷ "Der- fasl-ı nehr-i Şattu'l-arab-ı âb-ı hayevân

Seyyâhân-ı Rûm ve ukalâ-yı zevî'l-mefhûm kavilleri üzre bu rûy-ı arzda cereyan eden enhâr-ı azîmler hakkında nice kıl u kal etmişlerdir. Amma İbn Abbâs'dan Uvvukî rivayet eder kim "Vech-i arzda cümle uyûn-ı sağîr ü kebîrler beden-i inşânda uruklar nice ise edîm-i arzda dahi bu enhârler evledir", demişler.

Bi-kavli Batlamyus-ı hakîm, bu rûy-ı arzda iki yüz kırk aded nehr-i azimdir ve kırk dört bin uyûn-ı sağıre vardır ve iki yüz kırk dört aded nehr-i azîmin tûl-ı mâbeynehümâları elli fersahdan bin fersaha varıncadır ki her nehrinin mâbeynleri binden zâ'id ve elli fersahdan nakis değildir. Hakka ki bu Şattu'l-Arab ile nehr-i Furât'ın mâbeynehümâları elli fersahdır. Zira Furât nehri ile bu Sat yakın karındaşlardır. Âhir Kurna kal'ası altında bir olurlar. Zira bunlar edîm-i arzda dört enhâr-ı azimlerdir.

melâ'ikeler imdâdiyle Hazret-i Danyal hafır [u] ihraç etdi," deyü yazmış ve nehr-i Dicle Şatt'dır ve mebde'i Diyârbekir'in şarkında Tercil ve Meyyâfârikîn mabeyninde huruç edüp uyûn-ı bî-şümâr içtimâ' olup bilâd-ı Hasîn-i Keyfâ ve Cezîre-i Musul'a vâsıl olur. Zâr-bîn-i a'lâ ve Zâr-bîn-i esfelden müstemir olup bu ikisi bilâd-ı Ermen'de nice sulara haltından sonra Zar bir nehr-i şedîd olup dâ'imâ ra'dvâr gürledüğünden Zârib-i mecnûn derler, ba'dehû Tikrit'e ve Batâyah'de (---) munsab olur." (1999a: 105). Dicle nehrinin sularının sağlık için ne kadar iyi olduğunu Büyük İskender'in iki boynuzunun verdiği acılardan kurtulmak için arayışa girdiğini ve Diyarbakır'a gelip Dicle suyundan içtiğini anlatarak ortaya koymaya çalışır (2001a: 33).

İç kalede on adet su değirmeni olduğunu ve bunların içkale pınarından beslendiğini söyler. Bu su değirmenlerinden akan suların nasıl kaleden çıkıp Dicle'ye döküldüğünü de güzel bir üslupla anlatır (2001a: 24-25, 28).

Hamrvat suyunu o kadar över ki, "Melek Ahmet Paşa'nın Diyarbakır'den Murad Han'a gümüş güğümler ile hamrvat pınarından su gönderdiği, ama bu suyun Murad Han vefat ettiği için İbrahim Han'a nasip" olduğundan bahseder (2002: 72). Bir kez de İbrahim Han, o zaman Diyarbakır'ın valisi olan Melek Ahmet Paşa'dan İstanbul'a Hamrvat suyundan göndermesini istemiş, vali de göndermiş, ama İbrahim Han'a nasip olmamış, oğlu Sultan Mehmed'e nasip olmuştur (2001a: 28). Hamrvat

---

Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur:

"Allah'ın Resulü buyurdu: Seyhun, Ceyhun. Nil ve Fırat nehirleri cennet nehirleridir."

Bu hadîs Sahih ihracında Müslim münferiddir. Kavlühü Ta'âlâ, sûre-i Mu'minûn'da:

"Gökten uygun bir ölçüde yağmur indirdik ve onu yeryüzünde durdurduk." (Mu'minûn, 18).

Ve Hazret-i Ebû Hureyre'den mervîdir.

"Allah'ın Resulü şöyle buyurdu:

Fırat nehri, bir altından hazinesi ortaya çıkarmadıkça...

Ve nehr-i Furât'a nice yüz nehir dâhil olur ve nice yüz nühûrlar hâric olur, amma cümleden azîm dâhil olan nehir bu Şatt-ı âb-ı zülâldir.

Hattâ Hazret-i Alî *radiyallalut anlı ve kerremallahu veçhe* Musul ve Bağdâd ve Kurna ve Basra'da Şattu'l-Arab'ı nûş etdikçe buyururlardı kim "Hakka ki yâ nehir senin kân-ı mekânın cennettir ve seni nûş eden mü'min cennete gider." buyururlardı ve "Yâ ehl-i Küfe! Nehriniz [204b] Furât'a cennetden iki mizâb munsabb olur, biri Murâd ve biri Şattu'l-Arab" buyururlar.

Ve Hazret-i Ca'fer-i Sâdik'dan mervîdir kim "Furât ve Şat'dan bir kerre nûş eden üç kerre veya yedi kerre nûş ide." deyü Şatt-ı Furât'ı medh etmişlerdir.

Hulâsa-i kelâm bu Furât ve Sait'in hakkında nice âyet-i şerîfeler ve hadîs-i sahîh-i nebeviler ve nice yüz kelâm-ı kibarlar ile memdûh nehreyn-i azimlerdir kim nehr-i azîm Furât'ın tulû'u [vü] gurubu Erzurum seyahatimizde yine bu cild içre mufassal tahrîr olunmuşdur.

Amma şimdi Furât'ın karındaşı Şattu'l-Arab bu Diyârbekir cibâllerinden tulû' etmeğile bu hakîr-i pür-taksîr âlâ kadri'l-imekân Şattu'l-Arab'ın tulû' [u] gurubun ve ana medhûl ve hâric olan enhârları bir bir ayan edelim, *bi-avni Huda*.

Evvelâ ihvân-ı bâ-safâya hafî olmaya, bu abd-i pür-hatâ, ya'nî Evliyâ-yı bî-riyâ, manzûru olduğu üzre ve cemî'i nehirlerin menba'ı ibtidâ cüz'îdir. İçe uyûn-ı sağireler munsabb olarak derya olup umman olur. Amma kankı nehir mesâfe-i ba'ideden gelirse ana mahlut olanlar tufeyl olup ba'idden gelen serçesine olup cümlesi ba'idden gelen su ismiyle müsemmâ olur. Amma hikmet-i Huda bu Şatt'ın başı dörd yerden tulû' edüp dördü de birbirlerine karîbdir. Eyâlet-i Diyârbekir'de cümle anlara Sat derler. Gerçi cemî'i enhârlara sat tesmiye olunur ve cemî'i nehr-i azimler Akdeniz'e ve Karadeniz'e ve bahr-i Harez'e ve bahr-i Umman ve Bahr-i Okyanus'a ve bahr-i Muhit'e mahlut oldukları mahalle merace'l-Bahreyn derler ve nehr-i azime şat derler amma bu nehr-i Şattu'l-Arab Diyârbekir'dekidir kim nehr-i Furat bu mâ-i Şat ile hayat bulup derya olur." (2001a: 32-33).

suyu, Diyarbakır'ın yüz suyudur, kendi ifadesiyle “mâ-i Hamrevât Diyarbekr'in âb-ı rûyudur.” (2001a: 28).

Hamrvat pınarıdan başka Ali pınarı, Balıklı Pınar, Erba'ataş Pınarı ve Şakku'l-Acûz Pınarı'ndan bahseder.³⁸

³⁸ Evliya (2001a: 27-28), Diyarbakır'ın söz konusu pınar ve suları hakkında “Der-vasf-ı çeşmesâr-ı âb-ı revân” şu ayrıntılı bilgileri verir:

Cümle (---) aded ayn-ı cariyelerdir. Cümlesinden memdûh olan âb-ı hayât çeşmeler ayn-ı Hamrevât'dan gelen çeşm-i cânperverlerdir. Zîrâ bu âb-ı Hamrevât Rûm ve Arab ve Acem'de Ma'arretü'n-nu'mân suyu gibi meşhûr-ı âfâk [ve] lisân-ı meddâhânda ale'l-ıtlâk memdûh-ı âlem ayn-ı Ham-revât'dır. İbtidâ tulû'ı Diyârbekr'ün garbîsinde Karadağ yaylağından zîr-i zeminde iki menzil yerden pohrenkler ile kal'a-i Âmid'e dâhil olup ibtidâ Cami'-i Kebîre andan gayrı cevâmî'lere ve hân u imaret ü hammâmlara taksîm olur. Hukemâ-yı kudemâ bu âb-ı Hamrevât icre pembe birağup ba'dehû pembeyi kurudup vezn etmişlerdir. Ma'arra şehri suyu pambesinden hafif gelüp İslâmbol'da Eski Saray kapusu önündeki çeşme-i Yekta suyunda ıslanup kuruyan pembe ile bu Diyârbekr'ün Hamrevât aynı pambesiyle beraber vezn olunmuşdur. Tâ bu mertebe haffif ayn-ı Hamrevât'dır. Eğer pambesi sakîl olsa sûr olup bî-nefy olmasına delâlet eder. Ve bu ayn-ı Hamrevât mu'tedil âb-ı hoş-hayâtdır. Safra ü sevda ü balgamı ve derûnda olan cümle ahlatları mahv eder. Hattâ bu Hamrevât abının evsâfın Âl-i Osman'dan Sultân İbrâhîm Hân istimâ' edüp "Elbette bana Diyârbe-kir'den mâ-l Hamrevât gelsin!", deyü hatt-ı şerîf ile dergâh-ı âlî kapucubaşısı ta'yîn olunup efendimiz Melek Ahmecl Paşa Kara Âmid valisiyken mezkûr ağa hatt-ı şerîf ile gelüp paşa-yı mûmâ-ileyh "Sem'an ve tâ'atan" deyüp onar vukiyye sîm-i hâlisden güğümler yapıdı ve altı güğüm kursumdan ve altı güğüm rûh-ı tutyadan ve altı aded senek ta'bîr etdikleri çam boduçlarına cümle âb-ı Hamre-vât'ı memlû edüp huzûr-ı şer'de cümle güğümleri mühürleyüp gelen kapucubaşıya on kîse ihsan edüp ve on altı kîse dahi güğümlerinin masrufun çeküp ılgar ile bu mâ-i Hamrevât'ı İbrâhîm Hân'a gönderdi. Hikmet-i Huda bu mâ-i zülâl İslâmbol'a dâhil olduğı gün ciilûs-ı hümâyûn vâki' olup âb-ı Hamrevât Sultân Mehmed ibn İbrâhîm Hân'a müyesser olup bin elli sekiz Receb'inin 18'inde sebt gün ba'de'l-ı-asr tahtnişîn oldukda ibtidâ âb-ı Hamrevât nûş etdi. Hulâsa-ı kelâm bu mâ-i Hamrevât Diyârbekr'in âb-ı rûyudur. *Fetahnâ'l-lrâk* lafzı {sene 941 tarihinde} Sultân *aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân* yolların tathîr edüp Karadağ'dan getirmişdir.

Ve **ayn-ı Alî binan**: Bu dahi latîf u mu'tedil ve ser'ül-hazm yahşi sudur. Bu dahi Karacadağ'm bir tarafında kehrîzler ile şehre dâhil olup hân u ham-mânı ve câmi'lere mebzul olur. Amma çeşmelerin çoğı ayn-ı Hamrevât'dandır.

Ve **ayn-ı Balıklı**: Derûn-ı şehirde bir kaynak-ı azimdir. Bir havz-ı kebîre rîzân olup içinde nice bin elvan mâhîler şînâverlik ederler. Amma kimse sayd [u] şikâr edüp tenâvül etmeğe kadir değîllerdir, zîrâ sayyâdlarımın bir kaçı mefluç olup ağızları ve burunları eğilmişdir. Âl-i Osman'ın ve şâh-ı İnan'ın bir tarafda ceng [ü] cidâlları ve harb [ü] kıtali olsa bu havzda mâhîlerden bir eser kalmayup ba'de'l-gavgâ bu semekeler gelüp kimi mecruh ve kimi maktul rûy-ı havza çıkar. Garîb temaşadır.

Hatta fâtihi-i Bağdâd Murâd Hân Bağdâd'ı feth edüp derûn-ı Bağdâd'da olan Kızılbaş-ı bed-ma'âşın başların şemşîr-i âteş-tâb ile tıraş etdikde bu havzın nice bin balıkları mecruh gelüp havz-ı mezkûr kan ile leb-ber-leb oldu derler. Hatta ba'de'l-feth-i Bağdâd, Murâd Hân Diyârbekr'e gelüp Rûmiyye şeyhi azîzi şehld etdikde bu havz kan ile pür olması muhakkaktır.

Bizzat Murâd Hân gelüp bu Balıklı'da kanı görüp şeyhi katl etdiğine nadim olup havuz içinden dörd aded iri mâhîleri dutdurup her mâhînin gûşlarına altın ve gümüş mengüşlar geçirüp âzâd ederler. Karîbü'l-ahd durur idi. Bu ayn-ı balıklı dahi âb-ı hayât sudur. Nice bin âdemler girüp gusl edüp renc-i hummaya mübtelâ olan cüzzâm zahmetine bulaşan girse ve âbindan kırk gün nûş etse be-emr-i Hayy-ı Kadîr rahm-ı mâdenden müştakk olmuş gibi olur. Böyle bir nazargâhdır. Bu havzın ayağı cereyan ederek Alî Paşa camii'ne gider. Andan Balıklı gölü suyu Mardin kapusundaki hammâma gider.

Sitâyiş-i içkal'a kaynağı suyu : Ayn-ı Hamrevât gibi leziz değîldir, amma yine gayet berd sudur. Kal'a içinde on aded âsiyâb-ı dakikleri dikkat üzere deveran etdirir ayn-ı câriyedir. Bir diyarın içkal'asında böyle ayn-ı câriye yokdur, illâ Erzurum'da Cennet

Evliya-yı bîriyâ, Diyarbakır'ın çeşme ve pınarlarını popüler kültürün, halk dinselîği ve dindarlığının alanına giren inanç ve mitolojilerle süsleyerek anlatır. Örneğin Diyarbakır'ın içinde olan Balıklı pınarının büyük bir havuza aktığını ve bu havuzda bin bir çeşit balık yaşadığını söyler. Efsaneye veya inanişâ göre bu balıklar, Urfadaki balıklar gibi kutsal olup onları avlayanlar felç olur. Nitekim o zaman anlatıldığına göre bu balıkları avlayanlardan bir kaçı felç olup ağız ve burunları eğilmiştir. Ayrıca bu balıklar, yine bugün Türk halkı arasında yaygın olduğu üzere çeşitli savaşlara Osmanlı ordusuna yardım etmek üzere katılırlar. Nitekim söz konusu balıklar Osmanlı ile İran ne zaman savaşa, havuzda bu balıklardan eser kalmaz, savaştan sonra kimi yaralı kimi ölü olarak havuzda ortaya çıkarlar. Bir garib temaşadır (2001a: 28).

Bu balıklarla ilgili başka ilginç hikayeler de anlatılır. Ayrıca pınarın suyu cüzzam hastaları için şifadır. Pınarın suyu, Ali Paşa camiine ve Mardinkapı Hamamına gider (2001a: 28).

Seyahatname'de diğer pınar suları için de farklı inaniş örneklerini bulmak mümkündür.

Son çözümlemede denilebilir ki, Evliya Çelebi, suları inanç, mitoloji, tıp, tarım, ekonomi, kültür, edebiyat vs. yönünden ele almakta ve başarılı izahlar ortaya koymaktadır.

Sular konusunda bir husus da suların soğutulması ve muhafaza edilmesidir. Evliya'nın verdiği bilgilere göre (2001a: 30);

“Ta'rîf-i çâh-ı mâ-ı hanedan

Ba'zı hanelerde câh-ı mâları vardır. Amma sâ'ir diyar gibi bi'rleri vefret üzre değildir. Lâkin her hanedanda çâh mahzenleri mukarrerdir. Ve serdâb gârları ve Fıskayası tarafında Yûnus Emre tarafında Yûnus nebi mağaraları bî-hadd u bî-hisâbdır.

çeşmesi binan ve kal'a-i Van'da Kırkçeşme binan ve bir dahi Budin ser-haddinde Usturgon kal'ası içinde kayadan çıkup nehr-i Tuna'ya rîzân olan aynü'l-hayâtdır ve biri dahi bu Diyârbekr'in içkal'a suyudur kim bu zıkr olunan kal'alar kırkar yıl muhasara olunsalar be-emr-i Huda asla su için sıklet çekmezler. Ve mezkûrun suların ne cânibden geldiğin bir kimesne bilmezler. Hamd-i Huda ihsân-ı İlâh'dır.

Der-vasf-ı ayn-ı Erba'ataş : Sebeb-i tesmiyesi oldur kim eyle mâ-i bâriddir kim içinden erba'a aşer taş çıkarmağa bir ferd-i âferîde merd kadir değildir. Anınçün erba'a taş derler bir âb-ı nazîfdır. Bu âb-ı nâb Nasûh Paşa meydânı semtinde içkal'a divânna muttasıldır. Andan,

Der-medh-i ayn-ı Şakku'l-acûz : Bir aynü'l-hayâtdır. Amma zamân-ı kadîmde bu kal'ayı Hulâ-gû muhasara etdikde bir acuze karı sihr ile kayadan çıkardı, derler. Anınçün {Şakku'l-acûz nâmiyle meşhur olup) memdûh değildir, amma mâ-i zülâldir ve Rûmkapusu tarafındadır. *Ve's-selâm.*

Kal'a-i Diyârbekir içre böyle âb-ı cariyeler vardır. Asla suya sıkleti yokdur. Amma nice sâhib-i tab' kimesneler at sakkâlarıyla aşağı Şattu'l-Arab'dan su getirdiler. Anın dahi evsâfi aşağıda in-şâallah tahrîr olunur.

Der-vasf-ı sebîlhâne-i cânsitân be-kal'a-i Diyârbekr-i abadan

Cümle (---) aded sebilhanelerdir. Amma cümleden mükellef ....

Evliya Çelebi’de “Sosyolojik Okuma”

Evliya Çelebi’nin kendine has üslubunda bir tür “*sosyolojik okuma*” önemli bir yer tutar. Seyyahımız, gördüğü yerlerde geçerli toplumsal ilişki biçimlerini, kültürel yapıyı, dinî durumu, bazı teknik gelişmeleri, bazı olay ve olguları vs. bazen sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ve en ince ayrıntılarıyla bir tür okumaya tâbî tutmaktadır ki biz bunun *sosyolojik okuma* olarak adlandırılmasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

Evliya Çelebi, “sosyolojik okuma” bağlamında örneğin iklim ve tabiatın bazı durumları ile insanların bedenleri ve bazı şahsiyet özellikleri arasında ilişki kurmaktadır. Bu modern klasik sosyolojide önemli bir kuram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aynı şekilde Seyyah, örneğin cerrahlığın gelişmesini kavga ve savaşın çokluğuna bağlar. Yine namus ve kadın anlayışı ile din ve dindarlığın yoğunluğu arasında ilişki kurar. Ev hamamlarının oluşmasında da bu namus yaklaşımının etkisini belirlemeye çalışır. Kadınların çarşı ve pazara çıkmamalarıyla namuslu olmaları arasındaki ilişkiyi tespit eder.

Benzer bir bakış açısıyla Evliya Çelebi, insanlara lakap takılmasını Diyarbakırlıların eğlenceye düşkün ve şakacı insanlar olmasına bağlamaktadır.

Bütün bu ve burada zikretmediğimiz örnek deterministik ilişki kurmalarda, Seyyah’ın sosyal olayları sosyal olaylarla izahının örneklerini görmek mümkündür.

Sonuç

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*’sinde kendi döneminin Diyarbakır’ını özellikle gözlem tekniğini kullanarak kendine has üslûbuyla sosyal, kültürel, mimarî, dinî, ekonomik, siyasî-idarî, demografik, dilsel, askerî vs. boyutlarıyla bize aktarmıştır. Bu çalışmada Çelebi’nin Diyarbakır’ının bazı yönleri daha fazla öne çıkarılmış ve bu çerçevede onun gözlemlerine göre Diyarbakır’ın sosyal, kültürel ve dinî yapısı ele alınmaya çalışılmıştır.

Evliya Çelebi’nin Diyarbakır halkının bazı karakteristik özelliklerini, bedensel yapılarını, şahsiyet yapılarını, kavga ve savaş gibi bazı davranış kalıplarını, töre ve normlarını, namus anlayışlarını, eğlenme ve dinlenme durumlarını ortaya koyması, bugünkü Diyarbakır’ı anlamak bakımından da son derece önemli olduğu ortadadır.

Ayrıca Evliya Çelebi’nin konulara mümkün mertebe deterministik bakış açısıyla yaklaşarak var olan durum veya uygulamaları sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde izah etme çabası, dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bundan başka *Seyahatnâme*’de Diyarbakır halkının eğlence yerlerinden ayrıntılı olarak bahsedilmesi de ilginçtir. Aynı şekilde yeme ve içme zevklerinden, giyim tarzlarından söz edilmesi de önemlidir.

Evliya Çelebi’nin Diyarbakır’ı anlatırken izlediği yöntem ile kullandığı dil ve konuları izah biçimi, onun olayları bir tür “sosyolojik okuma” olarak adlandırılabilir bir yaklaşımla ele aldığını göstermektedir ki bu durum da *Seyahatnâme*’nin bir başka orijinal özelliği olarak zikredilebilir.

Son tahlilde denilebilir ki *Seyahatnâme*, 17. yüzyılda, Osmanlı Devleti ve de Diyarbakır’ın siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, dinî vs. yönleri hakkındaki en önemli ve dikkat çekici çalışmalardandır. Evliya Çelebi, Diyarbakır’ı ele alış ve tasvir ediş

biçiminde olduğu gibi *Seyahatnâme* adlı çalışmasıyla ne kadar iyi bir gözlemci olduğunu ortaya koymaktadır.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

- Ahmed Midhat (1314a). “Necib Asım’a Hitaben”, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. vav-mim
- Ahmed Midhat (1314b). “Necib Asım’a Hitaben”, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. fe-şın
- Bruinessen, Martin van (2000) “Kurdistan in the 16th and 17th centuries, as reflected in Evliya Çelebi’s *Seyahatname*”, *The Journal of Kurdish Studies*. 3, 1-11 (http://www.let.uu.nl/~Martin_vanBruinessen/personal/publications/Evliya_Celebi_Kurdistan.htm. 01.08.2007
- Bruinessen, Martin van (2007). “Evliya Çelebi’nin Seyahatname’sinde 16 ve 17. Yüzyıllarda Kürdistan” Çev. Ahmet Akşit. http://www.diyarbakir.net/cgi-bin/index.pl?mod=news;op=author_id;id=476, 17.08.2007
- Bruinessen, Martin van (2003). “Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi”. Evliya Çelebi Diyarbakir’de. Haz. Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten. Çev. Tansel Güney. İstanbul: İletişim Yay., ss. 25-38
- Bruinessen, Martin van ve Boeschoten, Hendrik (2003). *Evliya Çelebi Diyarbakir’de*. Çev. Tansel Güney. İstanbul: İletişim
- Dankoff, Robert (1990). *Evliya Çelebi in Bitlis*. Leiden, New York: E. J. Brill
- Evliya Çelebi (1314a). *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c.1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası
- Evliya Çelebi (1314b). *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c.2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası
- Evliyâ Çelebi (1996). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 1. Haz. O. Şaik Gökyay.. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (1999a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 2. Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (1999b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 3. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2001a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 4. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2001b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 5. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 6. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2003a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 7. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert Dankoff. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2003b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 8. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff. İstanbul: YKY

Evliya Çelebi (2003c). “Günümüzün Diliyle Evliya Çelebi’nin Diyarbakiri”. Haz. Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten. Çev. T. Güney. *Evliya Çelebi Diyarbakir’de* İstanbul: İletişim

Evliyâ Çelebi (2005a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 9. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff. İstanbul: YKY

Evliyâ Çelebi (2005b). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 2: Birinci ve İkinci Kitap, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY

Evliyâ Çelebi (1938). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 10. İstanbul: Kültür Bakanlığı

Evliya Çelebi (1993). *Tam Metin Seyahatnâme*. c. 1-2. Sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş. İstanbul: Üçdal Neşriyat

Evliya Çelebi (1986). *Tam Metin Seyahatnâme*. c. 3-4. Sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş. İstanbul: Üçdal Neşriyat

Necib Asım (1314a). “Bibliyografya –Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-”, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. elif-vav

Necib Asım (1314b). “Ahmed Midhat’a Cevap”, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. mim-fe

Necib Asım (1314c). “Ahmed Midhat’a Cevap”, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. şın-the

Okumuş, Ejder (2006). “Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde Diyarbakır”. 2. *Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu*. 15-18 Kasım 2006. Diyarbakır

Okumuş, Ejder (2007a). “Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde Tatvan ve Çevresi”. *Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*. 31 Ağustos-2 Eylül 2007. Tatvan

Okumuş, Ejder (2007b). “Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde Çorum ve Çevresi”. Yayınlanmamış Makale, İzmir

Okumuş, Ejder (2007c). “Evliya Çelebi’nin Gözüyle Kahramanmaraş”. Yayınlanmamış Makale, İzmir